

PRILOG PITANJU O ODNOSU VANEKONOMSKE PRINUDE I DOMINIKALNE VLASTI U TIMARSKO- SPAHIJSKOM SISTEMU

Konstantin Bastaić

Turska osmanlijska država i društvo ispoljavali su u toku svog razvitka, u upoređenju sa tipičnim suvremenim — a i ranijim i poznijim — feudalnim državama i društvima Zapada niz osobina i specifičnosti što ih je, gledajući retrospektivno, izdvajalo i stavljalo, u neku ruku, u izuzetan položaj. Zbog toga su turska osmanlijska država i društvo davali sliku i dojam (i pri pomnijem proučavanju) neke naročite društvene, ekonomske i političke organizacije. To je dalo povoda nekim autorima da im donekle odreknu i sam feudalni karakter.¹

U svome razvoju, od malog osamostaljenog seldžučkog bejluka početkom XIV. st. do svjetske imperije proširene u XVI. st. na tri kontinenta i kasnije, ova država je uključila u svoje okvire veliki broj drugih država, društava i kultura različitog stepena i razvitka. Ovakova raznorodnost u okvirima jedne države morala se odraziti i na njezinu ukupnu društveno-ekonomsku i političku strukturu,² iako su jaka centralistička vlast, a donekle, i specifično vojno uređenje snažno djelovali na apsorpiranje i niveliranje tih disparatnosti. S pravom je zato Marx u »Kronološkim izvodima« istakao, da je ova država bila »jedinstvena originalna vojna država srednjevjekovlja«. Ta originalnost se očitovala u ekonomici, organizaciji i obliku eksploatacije, državnom ustroju, pravnom sistemu i t. d. U vezi s tim faktorima ova originalnost dolazila je do izražaja u sporom razvitku društvene baze (proizvodnih snaga, a donekle

¹ Tako je na pr. M. Ninčić, *Istorija agrarno-pravnih odnosa srpskih težaka pod Turcima I*, 1920, str. 17, smatrao zabludom tvrdnju, da je u Turskoj postojao feudalni sistem.

B. Nedeljković, *Istorija baštinske svojine*, 1936, str. 34, prihvatajući Ninčičevu tezu, kaže: »Ni po svome karakteru (senjorijat ne postoji: gospodarska prava, droits seigneuriaux) kao ni po svojoj evoluciji i privredno-ekonomskom značenju timar ne može biti feud. Ali kako na prvi pogled postoji izvesna sličnost više spoljna, to su istoričari kao i pravni pisci došli u zabludu što su hteli da u aristokratskoj klasi kakva je bila svakako spahijska pronađu stari evropski feudalni odnos.«

² Ali Čauš u svojoj raspravi (1653) o timarskoj organizaciji (GZM, n. s. II, 1947, kritički obradio i preveo H. Hadžibegić) ističe, da na velikim područjima Turske u ejaletima Egipta, Jemena, Habeša, Basre, Lahse, Tripolisa, Tunisa i Alžira nije bilo timara i ziameta. U tim zemljama, sa t. zv. saljanom, iz poreza, koje su sakupljali državni organi, plaćana je administracija i vojska, a ostatak je odlazio u državnu blagajnu (174—175). Ali Čauš navodi 22 vrste zemljišta u Turskoj odnosno »načina njihova uživanja«. Samo Anadolija, Sirija i osvojeni dijelovi Evrope imali su timarsko-spahijski sistem.

i proizvodnih odnosa) i čitave državne i pravne nadgradnje; ona se očitovala naročito u činjenici da je jedna sa drugog područja primljena ideologija, u obliku islama, djelovala u izvjesnoj mjeri kao »materijalna sila« na taj razvitak. U ovom društvu je hijerarhičnost, ukoliko ima tragova o njezinom postojanju, imala drugu osnovu i kriterij.³ Osim toga partikularizam, kao karakteristika feudalnog društva naročito u pogledu državnog ustrojstva i pravnog sistema, nije u Turskoj nikad dosegao onaj stepen kao na Zapadu u razvijenom feudalizmu pa i u našim krajevima prije turske najezde. Izvjesni partikularizam doduše i ovdje je imao svoje značenje,⁴ kako u zemljama sa timarsko-spahijskim sistemom, kao što je na pr. bio slučaj Bosne i Hercegovine, istaknutih pograničnih bastiona,⁵ tako i u saljanskim zemljama. Originalne crte u razvitku političke i pravne nadgradnje dobivale su svoja specifična očitovanja naročito u novookupiranim dijelovima evropske Turske. Ovdje je na veoma kompleksno — ekonomsko i političko (a u Bosni i vjersko) — stanje nadošlo tursko osvajanje unoseći nove elemente i rušeći ili djelomično zadržavajući stare ustanove i društvene oblike.⁶

Feudalna društvena struktura i državno ustrojstvo osmanlijske Turske nisu nastali samoniklo, u času, kad na određenom stepenu društvenog razvitka — uslovljenom porastom proizvodnih snaga — dolazi do stvaranja novih proizvodnih odnosa nastalih, in nuce, u krilu ranije društveno-ekonomske formacije kao što je na pr. bio slučaj u ranoj Franačkoj. Turski feudalizam i feudalna država u samom svome početku izrastaju u vremenu i na prostoru, gdje su feudalni odnosi, makar i primitivni, već postojali. Oni se dalje razvijaju na području, gdje su već postojala razvijena feudalna društva i države. Niz ustanova i formi, osim osnovnog ekonomskog faktora, koji se javljaju u razvitku feudalnog društva Turske, prenesene su iz drugih područja i vre-

³ Tursko-osmanlijsko društvo, iako u svojoj osnovi feudalno, nije se razvilo kao na Zapadu u hijerarhijsku strukturu. Razlikovanje po vjeri (pravovjerni-muslimani, zimije-kršćani i mojsijevci te pogani) imalo je izvjesne elemente hijerarhičnosti po društvenom položaju i pravima, gdje su na vrhu stajali muslimani, a na dnu pogani. Osim toga podjela na askere-vojnike (tu su spadali vojnici i svi drž. službenici, koji su vršili službu na osnovu sultanskog berata) i beledi-gradsko stanovništvo, imala je izvjesne elemente podređenosti i nadređenosti; prvim je sudio samo vojni sudac-kadiasker, a ne i civilni sudac. Vidi: J. Hammer, *Des Osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung II*, 1815, 380 (dalje se citira kao: Hammer I ili II).

⁴ Ovo proizlazi donekle iz kanunama za pojedine sandžake (live), gdje su, u vezi sa zemljišnim defterima, regulirane specifičnosti pojedinih sandžaka. Isto tako partikularnost po personalnom statusu imala je u izvjesnom razdoblju svoje značenje u različitom reguliranju odnosno izuzimanju od feudalnih tereta za pojedine društvene grupacije: vojničke ili poluvojničke redove kao što su na pr bili vojnici, derbendžije, filuridžije, juruci i t. d. Svojevrсна partikularnost po personalnom statusu očitovala se i u povlaštenom položaju muslimana prema ostalim stanovnicima zemlje.

⁵ Na pr. od XVII. st. dalje razvitak ustanove kapetana i ajana.

⁶ U svojoj odlično dokumentiranoj raspravi »O vojnicima«, GZM, n. s., II, 1947, str. 104 i sl. B. Đurđev dokazao je da je vojnički red vojnika, koji je imao egzemptan položaj, zapravo preuzet od Turaka iz ustrojstva starih slovenskih država na Balkanu.

mena. Svakako je umjesna tvrdnja,⁷ da je osmanlijski feudalizam primio neke pravne ustanove u feudalnoj organizaciji i državnom ustrojstvu iz seldžučke države i društva. Seldžučko društvo je pak izvjesne feudalne forme i ustanove naslijedilo iz stare Perzijske države i prava.⁸ Štaviše, izvjesni instituti u organizaciji vojske, koji su nastali još u drevnoj robovlasničkoj Babiloniji, u mnogome daju u sebi naslutiti dalekog pretka nekih ustanova turskog timarsko-spahijskog sistema. »Ilku« zemljišta, ustanove »redu« i »bairu« i »našibiltim« u staroj Babiloniji⁹ pokazuju veliku sličnost sa turskim mirijskim zemljištem (erazi mirie, erazi memleket), timarnicima i zaimima.¹⁰ Slične ustanove srećemo kasnije u donjoj Mezopotamiji u vrijeme Ahemenida, kad su od strane vladara bili podijeljeni veliki kompleksi zemljišta, kao neka vrsta lena, velikašima i kolektivima vojnika i civilnih funkcionera.¹¹ Čini se, da je postojanje klasnog kolektivnog vlasništva nad zemljištem u starim orijentalnim robovlasničkim državama (Babilon, Asur i Perzija) imalo svoj daleki odraz (iako je to u osnovi bilo uvjetovano načinom života) u učenju Korana i islamskih pravnika o božjoj zemlji, koju bog ostavlja imamu na raspolaganje.¹²

Sve ove ustanove, nastale u starim državama Orijenta u drugim proizvodnim odnosima, u uslovima robovlasničke privrede, gdje su osnovnu masu neposrednih proizvođača sačinjavali neslobodni ljudi t. j. robovi, nisu imale, razumije se, feudalni karakter, kako su to isticali izvjesni historičari i pravници.¹³ U feudalnoj društveno-ekonomskoj formaciji, kad se razvijalo osmanlijsko društvo, ove stare ustanove i forme, već ranije akomodirane u seldžučkoj feudalnoj državi, dobivaju svoju punu feudalnu sadržinu u feudalnoj Turskoj XIV., XV. i XVI. st. naročito po položaju neposrednih proizvođača, manje ili više poluslobodnih kmetova.

⁷ Hammer I, 36; V. Albrecht, Grundriss des Osmanischen Staatsrecht, 1905; B. Đurđev, O uticaju turske vladavine na razvitak naših naroda, Godišnjak Ist. dr. BiH II, 1950, 27.

⁸ I sam naziv turskog vojnog lena »timar« je, čini se, perzijskog porijekla. Hammer I, 44, 45.

⁹ Vidi J. Kohler i F. E. Peiser, Hammurabi's Gesetz I, 1904, 16—20, §§ 26—41. Redu i bairu bili su vojnici i »ribari« koji su od vladara dobivali zemljište »ilku« (sa kućom, inventarom i robovima) uz dužnost odazivanja na vojni poziv i ratovanja. Naši-biltim bili su državni službenici, koji su za vršenje službe dobivali ovakovo dobro.

¹⁰ Pa i sam naziv, na babilonskom jeziku, za upravnika provincije — »Pacha« (papa ili pahat) podsjeća na naziv »paša« za turskog državnog funkcionera. Kohler-Peiser, o. c., 18, § 33.

¹¹ G. Caradascia, Le contract de Bail en Basse Mesopotamie à l'époque perse (Archives d'histoire de droit Oriental-Revue International de droit de l'antiquité, 1952, 14).

¹² Imam ovdje u značenju knez, vladar. Koran VII, 125; fetva Ebusuada; Hammer, o. c. I, str. 346.

¹³ H. Winckler, Die Gesetze Hammurabis, 1904, str. 15, bilj. 1; F. Ulmer, Hammurabi, sein Land und seine Zeit, 1907, Der Alte Orient IX, sv. 1, str. 23; G. Manojlović, Povijest starog Orijenta I, 1923, sv. III, str. 453, 441; A. S. Diamond, Primitive Law, London 1950, str. 25.

Osmanlijski feudalizam, nadovezujući u svom razvoju na seldžučki, pod uslovima i na području gdje su već bili prevladali feudalni odnosi, izgrađivao se naročito pod utjecajem hipertrofirane spoljne funkcije te države, koja je sa svoje strane djelovala na svoju ekonomsku osnovu. To je primjer snažnog djelovanja politike na ekonomiku, njihove povezanosti i uzajamnog utjecaja. Timarsko-spahijski sistem, kao forma, u kojoj su oblikovani feudalni proizvodni odnosi u znatnom dijelu Turske, i kao organizacija najvažnijeg i najbrojnijeg dijela osmanlijske vojne sile, davao je pečat ovoj državi i društvu.

Karakter i sadržina ovog sistema, njegove forme i specifičnosti, bile su predmet istraživanja i proučavanja mnogih evropskih i drugih historičara, pravnika i turkologa.¹⁴ Ova tematika iz razumljivih razloga zanimala je i naše naučne radnike, čiji su radovi, naročito u najnovije vrijeme, u mnogom unaprijedili i produbili proučavanje i poznavanje turskog feudalizma.¹⁵

Oskudnost izvora ili njihova nepristupačnost ostavili su ipak otvorenim niz problema iz turskog-osmanlijskog feudalizma. Jedan od ovakvih problema u razvitku timarsko-spahijskog sistema je i onaj o političkoj ili točnije dominikalnoj vlasti turskih feudalaca. Na ovo se pitanje dosad odgovaralo veoma različito te zato zaslužuje pažnju, jer se u njemu kriju i drugi problemi, koje bi trebalo osvijetliti i riješiti.

U bitne karakteristike feudalizma, pored ostalog, kao »treći uslov za takav način privrede« spada — po Lenjinu — »lična zavisnost seljaka od spahije. Kad spahija ne bi imao direktnu vlast nad ličnošću seljaka, on ne bi mogao primorati čovjeka, koji ima svoju zemlju i vodi svoje gazdinstvo, da za njega radi. Prema tome, potrebna je 'vanekonomska prinuda', kako kaže Marx, kad

¹⁴ J. Hammer, o. c., i Geschichte des Osmanischen Reiches I—IV, 1836; J. H. Zinkeisen, Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa I—VII, 1840—1863; N. Jorga, Geschichte des Osmanischen Reiches nach den Quellen dargestellt, 1909; T. Michelsen, The Ottoman empire and its resources, 1853; N. Tornauw, Das Moslemische Recht, 1855; Worms, Recherches sur la constitution de la propriété territoriale dans les pays musulmans, 1946; M. Belin, Essais sur l'histoire économique de la Turquie, 1881; A. Gurland, Grundzüge der mohammedanischen Agrarverfassung und Agrarpolitik, 1907; P. A. von Tischendorf, Das Lehnswesen in den moslemischen Staaten insbesondere im Osmanischen Reiche, 1872; K. Grünberg, Die Agrarverfassung und das Grundentlastungsproblem in Bosnien und der Hercegowina, 1912; F. Köprülü, Les origines de l'empire Ottoman, 1936 i t. d.

¹⁵ St. Novaković, Tursko carstvo pred srpski ustanak; M. Komadinić, Agrarno-pravni odnosi nove Srbije, 1912; Č. Truhelka, Tursko-slovenski spomenici dubrovačke arhive, 1911; Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni, 1915; Stari turski agrarni zakonik za Bosnu, GZM XXVII, 1916; Ninčić, o. c.; V. Čubrić, Postanak muslimanskog plemstva, JIČ I, 1935; B. Nedeljković, o. c.; Vl. Skarić, Iz prošlosti Bosne i Hercegovine u XIX. v., God. Ist. dr. BiH 1949; B. Đurđev, O knezovima pod turskom upravom, i ocjena knjige A. F. Milera, Mustafa paša Bajraktar, Ist. časopis I, 1948; O vojnucima, GZM, n. s. II, 1947; O uticaju... (u bilj. 7); Prilog pitanju razvitka i karaktera tursko-osmanskog feudalizma—timarsko-spahijskog uređenja, God. Ist. dr. BiH I, 1949; H. Kreševljaković, Kapetanije i kapetani u Bosni i Hercegovini, God. Ist. dr. BiH II, 1950; V. Spaić, Zemljišno knjižni sistem u Bosni i Hercegovini za vrijeme Turske. Ist.-Prav. Zbor, 1950, sv. 3—4, i dr.

karakteriše takav privredni sistem. Forma i stepen ove prinude mogu biti vrlo različiti, počinjući od kmetskog stanja, a završujući staleškom nepunopravnošću seljaka.¹⁶

Feudalno vlasništvo nad osnovnim sredstvima za proizvodnju spajalo se u feudalizmu na Zapadu sa političkom vlašću. Za feudalni poredak je, dakle, karakteristično spajanje pojma vlasništva sa suverenitetom. Drugim riječima, feudalac-vlasnik zemljišta imao je nad stanovnicima svog feuda sva ili dio onih prava, koja uzeta u cjelini sačinjavaju najvišu vlast, što odgovara pojmu suvereniteta. Politička-dominikalna vlast služila je feudalcu za ostvarenje »vanekonomske prinude«, bez koje se feudalni proizvodni odnosi ne bi mogli održati. Tako je bilo u Zapadnoj Evropi u većem dijelu ranog i u razvijenom feudalizmu do razdoblja apsolutističke monarhije, kad u vanekonomske prinudi vlast feudalca u mnogom dopunjuje i zamjenjuje državna vlast i prinuda sprovedena preko državnog aparata. Dominikalna vlast feudalca razvila se iz imuniteta, pretvaranjem beneficija i beneficijarnog sistema u sistem feuda, kad su se na povezani beneficijarni i vazalni odnos nadovezala ovlaštenja involvirana u pojmu suvereniteta.

Vanekonomska prinuda u periodu razvijenog feudalizma na Zapadu zasnivala se isključivo na dominikalnoj vlasti, koju je na svome feudu imao »dominus terrestris«. On je pravno regulirao dobar dio društvenih odnosa svojih kmetova-podložnika vlastitim propisima, ili je pak sankcioniranjem običaja djelovao na stvaranje pravnih običaja, odnosno običajnog prava — također društvenog regulativa klasnog feudalnog karaktera i porijekla. Njegova vlast se dakle ispoljavala u normativnoj odnosno pravno-regulatornoj djelatnosti. Feudalac je isto tako (sam ili preko svojih organa) primjenjivao pravne norme (pisanog ili običajnog prava) i njegova je dominikalna vlast obuhvatala i sudovanje nad podanicima feuda. Najzad, feudalac je imao u rukama na svome feudu finansijsku i upravno-političku vlast. Imunitetna prava osiguravala su mu isključenje drugih faktora od učešća u vršenju akata vlasti i učinila su feudalčevu vlast, u većoj ili manjoj mjeri, suverenom na području feuda. Prema tome, za ostvarenje vanekonomske prinude — nužnog rekvizita za održanje feudalnih proizvodnih odnosa — feudalac na Zapadu je imao sve ili gotovo sve ovlasti i sredstva prinude u svojim rukama.

Pitanje odnosa dominikalne vlasti i »vanekonomske prinude« u osmanlijskom feudalizmu nije jednostavno. Niti je taj odnos bio jednak na čitavom području, niti je u toku razvitka ostajao isti.¹⁷ Kakav i koji je stepen imala »vanekonomska prinuda« u feudalnoj Turskoj u XV. i XVI. st. na područjima timarsko-spahijskog sistema i koju je putem neposredne vlasti ostvarivao odnosno koliko je od te vlasti imao u ruci spahija, a koliko organi centralne državne vlasti?

¹⁶ Lenjin, Djela III, OGIZ, Gos. izdat. pol. lit. 1941. Razvitak kapitalizma u Rusiji, str. 158—159.

¹⁷ Ograničavamo se samo na one turske zemlje, gdje je postojao timarsko-spahijski sistem, i pretežno na razdoblje od polovine XV. do konca XVI. st., kad je taj sistem bio u punoj snazi i funkciji.

Turski spahija nije imao pravno-regulatornih ovlaštenja odnosno nije vršio zakonodavnu vlast — ona je pripadala isključivo sultanu. O pravno-regulatornoj normativnoj djelatnosti spahija, koliko nam je poznato, nema u vrelima nigdje spomena. U pogledu sudske vlasti ili jurisdikcije i upravne vlasti turskog spahije problem postoji. No i sa rješenjem ovog problema u pozitivnom smislu ostaje pitanje, da li su ustanovljena ovlaštenja spahija na vršenje izvjesnih akata vlasti dostajala za ostvarenje »vanekonomske pri-nude«; da li su i koliko trebali da tome pridonesu drugi faktori. Pitanja koja iskrsavaju u vezi sa ovim problemima zaslužuju određeni odgovor; mi pokušavamo da ga iznesemo, jer se time rješava bitno pitanje vanekonomske pri-nude kao neophodnog rekvizita feudalnih odnosa.

Čitav niz starijih autora na čelu sa Muradgea D'Ohssonom,¹⁸ a po njemu Ubicini,¹⁹ Belin,²⁰ Tischendorf²¹ i Gurland²² smatrali su, da su spahije (timarnici i zaimi) imali jurisdikciju nad stanovnicima svoga lena, ali nisu naveli, u čemu se ona sastojala. Naprotiv je Worms²³ smatrao, da je »na Istoku spahija, koji je samo delegat suverenov, dobio od njega policijsku vlast na zemlji i čovjeku u svojoj oblasti. Spahija ne izriče zakon, on ga čak i ne primjenjuje, kadija je taj koji se o tome stara. Gospodar — senjer, prosti sakupljač poreza za fisk, ima vlasti samo toliko, koliko je potrebno da osigura naplatu harača i radi podsticanja zemljoradnika na rad...«²⁴ Grünberg²⁵ je također tvrdio, da turski feudanci nisu imali feudalne jurisdikcije.

Od naših autora Ninčić je usvojio gledište Grünbergovo, ali nedosljedno.²⁶ On je tvrdio: »...budući oružana sila, spahije su vršile izvesne funkcije n. pr. gonile su prestupnike«. Zatim kaže: »...ima podataka iz kojih se vidi (ne kaže, međutim, koji su to podaci; K. B.) da su oni sebi pravo suđenja zloupotrebom prisvojili u izvesnim mestima i krajevima — ma da ga u Srbiji obično nisu imali — ali im se ono ne priznaje nikojim zakonskim tekstom.« Isti autor kaže za spahije: »...preko tih ljudi, koji su bili rastureni po celoj državi, država je imala u ruci sve svoje pokrajine i njihovo stanovništvo i bila je u stanju da nad njima vodi dosta potpun vojnički nadzor.«²⁷ Najzad, u vezi sa ovim pitanjem Ninčić veli: »... dok je feudalna vlastela često držala u svojim rukama suverenu vlast, spahije kao i njihovi pretpostavljeni sandžak bezi i begler bezi bili su uvek samo prosti organi sultanove vlasti, koja je

¹⁸ Muradgea D'Ohsson (dragoman švedskog poslanstva u Carigradu koncem XVIII. v.) dao je jedan od najboljih prikaza državno-pravnog ustrojstva Turske u djelu: *Tableau général de l'Empire Ottoman*, 1824; vidi str. 372.

¹⁹ Ubicini, *Lettres sur la Turquie*, 1853, II, 226.

²⁰ M. Belin, *Étude sur la propriété foncière en pays musulmans et spécialement en Turquie* (*Journal Asiatique*, ser. 5, t. 18 i 19, 1861 — 62).

²¹ von Tischendorf, o. c., 39.

²² Gurland, o. c.

²³ Worms, o. c.

²⁴ Cit. prema B. Nedeljković, o. c. u bilj. 1, str. 31/2 bilj. 1.

²⁵ Grünberg, o. c., 18.

²⁶ Ninčić, o. c., 5 i 13.

²⁷ Ninčić, o. c., 13.

jedina bila suverena.«²⁸ Iako Ninčić nije posvetio posebnu pažnju pitanju dominikalne vlasti, uza svu kontradikciju u koju upada kad o tome govori, njegove izvjesne, ma da nedokumentirane postavke, odaju uočavanje ovog problema.

B. Nedeljković²⁹ ide u ovom pitanju dalje od Ninčića i smatra, da turski spahija nije imao ni jedno od senjorijalnih prava. Centralna vlast je i suviše jaka, da bi se moglo pojaviti koje od senjorijalnih prava, a još manje uhvatiti korijen. Po istom autoru, osim imovinskih prava na timaru odnosno ziametu spahije su vršili još neka feudalna prava (ubiranje tapu, nasljedne i kupoprodajne takse), ali to nisu činili iure proprio nego iure delegato od vrhovne državne vlasti — sultana.

Jedan od naših najboljih poznavalaca turskog feudalizma B. Đurđev,³⁰ raspravljaajući o problemu »vanekonomske prinude« i direktne vlasti spahije nad ličnošću kmeta-seljaka, sagledava postojanje lične ovisnosti kmeta-seljaka u činjenici feudalčevog zemljišnog vlasništva, u postojanju radne rente-kuluka i naročito u prinudnoj vezanosti podanika-raje za zemlju. Isto autor kaže o postavkama B. Nedeljkovića: »Čime se kod ovih teorija konkretno dokazuje da raja nije bila lično vezana za spahiju odnosno da spahija nema feudalnu svojinu? Evo tih konkretnih dokaza: 1) spahiluk se nije razvijao pa s tim u vezi ni dažbine nisu se menjale, 2) nije bilo vezanosti raje za zemlju i 3) nije bilo kuluka (radne rente)«³¹ U dokumentiranoj kontraargumentaciji, pobijajući ove postavke, Đurđev dokazuje postojanje lične ovisnosti raje-neposrednih proizvođača na timaru ili ziametu od njihovih imaoca t. j. spahija

Što se tiče povećanja dažbina u toku razvitka timarsko-spahijskog sistema, može se reći, da utvrđenje ovog povećanja ima samo posredno, a donekle i nesigurno značenje za postojanje upravo spahijske »direktne vlasti nad ličnošću seljaka.« Naime, povećanje dažbina moglo bi se doista povezati sa potrebom jačanja vanekonomske prinude odnosno neposredne vlasti nad proizvođačem. Pitanje je, da li je to povećanje dolazilo od strane samog spahije ili ga je određivala država. Pitanje je nadalje, da li se povećanje dažbina očitovalo u povećanju radne ili naturalne rente kao i to, da li je jačanje direktne vlasti s tim u vezi donosilo veća ovlaštenja spahijama ili je adekvatno povećana prinuda sprovedena preko organa državne vlasti. Kod naturalnih dažbina odnosno njihovog povećanja odrazilo se to neposredno u jačanju prinude putem organa vlasti. Kod radne rente je to moralo biti i jačanje spahijske i državne prinude zajedno ili svake posebno. Centralna vlast znala je u glavnim dažbinama održati i oblik naturalne rente. Feudalci-spahije nisu uspjeli da glavnu rentu od naturalne pretvore u novčanu. Oni su za tim težili, jer ih je na to navodilo očito jačanje tržišta i znakovi obilnije robne proizvodnje; oni nisu uspjeli niti da glavnu rentu od naturalne pretvore u radnu (sve do čitlučenja) niti da nezavisno od naturalne rente razvijaju ili jačaju postojeću minimalnu i neznatnu radnu rentu, jer nisu uspjeli da joj prošire osnovu t. j. mansus indo-

²⁸ Ninčić, o. c., 15.

²⁹ B. Nedeljković, o. c., 13.

³⁰ Đurđev, Prilog... (cit. u bilj. 15).

minicatus (alodijalno dobro) ili t. zv. hasa zemljište. Ako je centralna vlast uspjela da održi prirodni oblik u glavnoj dažbini — »ašar« (desetini), što nitko ne osporava, svakako je imala manje ili više uspjeha (ovisno od prilika, udaljenosti spahiluka od organa državne vlasti, discipline spahija, povremene slabosti centralne vlasti, njezine zauzetosti drugim, možda momentano važnijim problemima i sl.) i u očuvanju visine prirodne rente, koju je ona propisivala, a povremeno i mijenjala odnosno povišivala u interesu spahija. Povećanje dažbina, koje su spahije pokušavali da ostvare, a s tim u vezi i te njihove težnje za promjenom u oblicima rente, predstavljali su abusus, koji je centralna vlast suzbijala svima raspoloživim mjerama. Efikasnost tih mjera zavisila je naravno od uspostavljanja ili remećenja ravnoteže u suprotnostima između spahije i centralne vlasti, i u toku razvitka djelovali su na to različiti faktori. Požeška kanunama iz 1545³² n. pr. govori o protuzakonitom pretvaranju prirodne u novčanu rentu i o uvođenju kulučkog karaktera te kaže za spahije: »Zatim iskorišćavaju raju za svoje poslove i gone njihovu stoku i kola na službu, pa ih nagone da prenose drvo i seno i tako vrše zulum i samovolju. Kako su ti poslovi samovlašće, zapovijeđeno je da se to sasvim ukine.« Mnogi zapisi putnika, koji su prolazili kroz tursku državu u XVI. st. potvrđuju doduše povećanje dažbine. Kuripešić piše 1530³³: »Njih (t. j. kršćanske podanike) je turski car, da samo obrađuju zemlju, ostavio dosada u njihovoj vjeri... Oni nisu bili dužni da od zemlje koju obrađuju daju kakav drugi porez, osim godišnje po jednu ugarsku forintu t. j. 50 aspri od svake kuće. Ali sada, ove godine, pošto je osvojio najveći dio Hrvatske i veliki dio Ugarske sebi potčinio, počeo je oba spomenuta hrišćanska vjerozakona da jače opterećuje i novim nametima... kinji...« Kuripešić navodi niz novih daća, koje je car odnosno centralna državna vlast uvela. Tu dolazi dakle povećanje dažbina od strane države i njihovo utjerivanje je ona osiguravala prinudom svoga državnog aparata.

Mletački diplomat Noragero iznosi u izvještaju iz 1573, da su sandžak bezi i njihovi područni organi pljačkali seljake putem globa, koje su išle u njihovu korist, i da su uveli trodnevnu dužnost opskrbe, kad dolaze u sela (to je još Omarova odredba!).³⁴ To svakako predstavlja povećanu eksploataciju

³¹ Đurđev, isto, str. 147.

³² Objavio i preveo B. Đurđev, GZM, n. s. I, 1946, str. 134—137.

³³ B. Kuripešić, Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530, prev. D. Pejanović, 1950, str. 22.

³⁴ Noragero kaže: Il proceder dei sangiac in tempo che fanno residenza nel loro sangiacchi è questo, che per sgravarsi di tanta spesa distribuiscono tutti questi loro uomini nel paese, così nei luoghi assegnati a loro per la loro provizione come dell' alabici e dei timargi con grandio di subasci ovverre ministri della giustizia; li quali oltre al riscuotere le decime, condannano anco i vilani per ogni poca cosa molto crudamente, ed hanno introdotto che la villa alla quale il subasci con li suoi uomini arriva, e obligata per tre di fargli le spese, di modo che anche per questa via il sangiac ne consegua utilità. Se occorre alli sangiac per altra occasione partirsi dal paese, lasciano, alle volte alcuni nel loro luogo, ma per il pia vendono queste loro pertinenze a particolari perfino al ritorno loro; li quali compradole, si vogliano per ogni via avvantag-

neposrednih proizvođača, ali to nije dolazilo od samih spahija već od strane državnih organa. Zanimljivo je, da mletački diplomat Barbaro izvještava iste godine (1573), kako seljaci neće da obrađuju svoja polja preko vlastitih potreba, jer znaju da će im se oduzeti sav višak.³⁵ A to znači, s jedne strane, da im je bio osiguran minimum potreba, koji im nije oduziman, a s druge strane, da je prinuda i države i feudalca bila u tolikoj mjeri neefikasna, da nije mogla djelovati na razvitak odnosno povećanje proizvodnje kod seljaka neposrednih proizvođača.

Neki drugi putnici iz XVI. st. kao i Pigaffeta³⁶ i Garzoni³⁷ izvještavaju doduše o samovlasnom i pretjeranom uzimanju daća kmetovima od strane spahija. Oni jednako kao Kuripešić i drugi putnici, koji su putovali Turskom u XVI. st., n. pr. Morosini³⁸, Moro³⁹, Rubigal⁴⁰ i Zeno⁴¹, izvještavaju, da su krajevi (u Srbiji i Bugarskoj) uz ceste opustjeli i narod se razbježao, a ukoliko je nešto stanovništva i ostalo, naselja su rijetka i polja slabo obrađena. Sliku ovakovog stanja dobili su ti putnici, koji su putovali tada najpogodnijim i najboljim cestama. Oni su se relativno brzo kretali i malo usput zadržavali. Slabo poznavajući (ili ne poznavajući uopće) jezik mjesnog stanovništva, nisu ni mogli dati točan prikaz prilika i života stanovništva. No ipak, uzeti cum grano salis, ovi izvještaji govore, da je bilo povećanja dažbina u XVI. st. i da je ono redovno dolazilo od strane centralne državne vlasti, a izuzetno kao abususi i od lokalnih spahija; da je bilo eksploatacije izvan renti (globe); da je stanovništvo najteže trpjelo uz puteve, kuda su neprestano prolazili turski službenici i vojni komandanti s pratnjom, a vrlo često i čitave vojske, čije izdržavanje je padalo na teret stanovništva uz ceste i puteve u njihovoj neposrednoj blizini. Poznato je, da je centralna vlast nastojala da se dažbine očuvaju na određenoj visini. Dakle, ukoliko je povećanje dažbina dolazilo i moglo doći i od centralne vlasti, mjere za ostvarenje ovoga imala je u rukama centralna vlast putem svojih organa, a da se pri tome nije mijenjao stepen »vanekonomske prinude« odnosno direktne vlasti u rukama turskog feudalca.

giare con estremo danno dei miseri sudditi. Vidi Relazioni di Bernardo Noragero, 1553, u zbirci: Alberi, Relazioni degli ambasciatori veneti al senato III, str. 41 (prema Ninčiću).

³⁵ Izvještaj, koji podnosi Marcantonio Barbaro mletačkom Senatu, glasi u izvodu »...ne volendo i pochi popoli che vi restano coltivare piu di quello che per il proprio uso loro bisogna, conoscendo essi che soprobondante per forza sempre vien tolto loro, non vogliono pero lavorare gli abundantanti e fertili terreni che possiedono onde nasce il mancamento. Vero è che per li bisogni pubblici in tempo di guerra sono tali le severissime esecuzioni de gagliardi ed efficaci comandamenti senza over rispetto alcuno alla distruzione de miseri popoli, che con infinito lor danno il fanno condurre quella quantità di robe che vogliono fin dove piu lor piace.« Vidi: Relazione di Marcantonio Barbaro, 1573 (Alberi III, 313).

³⁶ Vidi: Itinerario di Marc Antonio Pigaffeta gentil'uomo vicentino. Starine XXII, 125.

³⁷ Relazioni di Constatino Garzoni iz 1573 (Alberi III, 142).

³⁸ Alberi III, 272.

³⁹ Alberi III, 333, 338.

⁴⁰ Rad JAZU 129, str. 9.

⁴¹ Starine X.

Privezivanje za zemlju, adskripcija neposrednog proizvođača odnosno težnja da se on ustali na određenom zemljištu, ne bi samo po sebi isto tako moralo značiti postojanje »neposredne vlasti spahije«, ukoliko ona ne bi bila postizavana vanekonomsom prinudom (odnosno administrativnim mjerama ili uopće aktom prinude vlasti), a ostvarenje iste ne bi bilo izvršavano prinudnom silom u rukama spahije. Zato Lenjin⁴² i ne stavlja vezanost za zemlju kao jedan od uslova za postojanje »vanekonomske prinude« odnosno direktne vlasti spahije nad neposrednim proizvođačem. Općenito govoreći o osobnoj zavisnosti, Marx uzima »prikovanost uz zemlju kao njen pribor«⁴³, ali to može da »bude država, kao u Aziji, koja prema njima (t. j. neposrednim proizvođačima) istupa u isti mah... i kao suveren«.

O tome, da li je adskripcija neposrednog proizvođača na spahiluku u toku razvitka — de lege lata — bila postizavana ekonomskim mjerama ili vanekonomsom odnosno administrativnim (uzeto u širem smislu riječi) mjerama i prinudom i u čijim rukama su se one sticale, najbolje nam govore propisi niza kanunama.

Po kanunama Mehmeda II.⁴⁴, ustaljenje na zemlji imalo se postići mje-
Naime: »Ako rajetin — propisuje ista kanunama — koji drži zemlju, tu rama, koje su uglavnom ekonomski pogađale neposrednog proizvođača — raj. zemlju koju ima u ruci ostavi neobrađenu pa na zemljištu drugog spahije seje, neka daje dve desetine. Jednu gde je posejao, a drugu za zemlju, koju je ostavio neobrađenu.«⁴⁵ Po propisima iste kanunama seljak je gubio pravo na svoju kuću i neobrađeno okučje, ako je sam napustio zemlju, a također je gubio svoje selište — zemlju, ako je nije godinu dana obradio.⁴⁶ Takve mjere propisane ovim zakonom, a koje su primoravale seljaka da ostane na zemljištu, imale su ekonomski, a ne vanekonomske karakter. Ova mjera sračunata na vezivanje seljaka uz određeno zemljište nije imala oblik direktne vlasti nad ličnošću neposrednog proizvođača. Ova mjera — plaćanje dvostruke desetine — pogađala je proizvođača ekonomski i nosila je doduše u sebi izvjesnu prinudu, ali je ne ostvaruje spahija nego država putem svojih organa. Naime, ova prinuda se svodila na povećanje prirodne rente, time

⁴² Lenjin, o. c., kaže ovako: »Drugo za takvu privredu bilo je potrebno da neposredni proizvođač bude opskrbljen sredstvima za proizvodnju uopće i zemljom posebno; štaviše, da bude privezan za zemlju, jer inače spahiji ne bi bila garantovana radna snaga«.

⁴³ K. Marx, Kapital III, 727 i sl.

⁴⁴ Mehmedova kanunama određivala je: »Ako spahija silom otjera svoga rajetina s njegove zemlje, i on ponovo dođe na svoju zemlju, neka ne uzima prenosne pristojbe (»tapu«). Ako sam napusti i dragovoljno napusti i ode, ili ako ostavi svoju zemlju neobrađenu jednu godinu, spahija ima pravo da bira. Kuća i okućnica rajetina, koji je sam otišao, neka budu spahijina; ako ga je spahija otjerao, njegova kuća i okućnica treba da pripadne rajetinu.« (Vidi uz kanunanu Sulejmana I. u prijevodu H. Hadžibegića, GZM. n. s. IV—V, 1950, str. 359, bilj. 258, i str. 361, bilj. 271.)

⁴⁵ Cit. prema Đurđevu, u bilj. 30, 149.

⁴⁶ Slične ustanove za osiguranje obrade zemlje i naplate poreza poznavalo je i bizantsko pravo u ustanovama: epibolae, adjectio sterillum i alelengion.

što je pojedini neposredni proizvođač, kmet, krećući se sa svoga staništa, morao davati naturalnu rentu i timarskom ovlašteniku onog timara, koji je napustio, i timarniku onog timara, na čijem se području naselio. Ostvarenje ovako udvostručene naturalne rente moralo je doduše biti zasnovano na vanekonomskoj prinudi, bez koje se feudalni proizvodni odnosi ne mogu održati, ali tu prinudu ne vrši spahija putem svoje direktne vlasti nego feudalna turska država preko svojih organa. Pod uvjetima otežavanja svog ekonomskog položaja neposredni proizvođač mogao je dakle otići sa nekog spahiluka. Da ta mjera nije bila efikasna, svjedoči nam i druga odredba s tim u vezi o oduzimanju zemlje neposrednom proizvođaču, ako je ne obradi kroz godinu dana. To je bio gubitak njegovog uvjeta rada, koji ga je također pogađao ekonomski, a nije bio uperen protiv njegove ličnosti.

U kanunama za sandžak Viza⁴⁷ također se propisuju mjere, da se na neposrednog proizvođača djeluje radi ustaljenja na zemlji, ali i ove mjere su ekonomske naravi. »Ako podanik — kaže jedan propis te kanunama — napusti svoje vlastito zemljište i tuđe obradi, mora platiti dvostruku desetinu od vlastitog i novo obrađenog; ako mu njegov vlastiti spahija ne da dovoljno zemljišta za obradu i on je prisiljen da obradi zemljište drugog spahije, plaća samo jednostruku desetinu.« Kanunama za vilajet Karaman⁴⁸ regulira zapuštanje obrade zemlje ekonomskim mjerama ovako: »Ako spahija prepusti zemljište nekome drugome u tapu, jer ga dosadašnji obrađivač nije obradio, ne može od ranijeg obrađivača tražiti resmi čift⁴⁹ nego samo rebak«.⁵⁰ Kanunama za silistrijski sandžak⁵¹ propisuje, da spahija može dati zemljište drugome na obradu, ako dotadašnji posjednik kroz tri godine zapusti obradu. Također, ako je rajetin napustio obradu, da bi se posvetio zanatu, plaćao je nemusliman spahiji izvjesne daće u iznosu od 87 akči, a musliman 72 akče. Srijemska kanunama iz 1588/9 također sadrži propise za ustaljenje neposrednog proizvođača na zemlji, ali su predviđene mjere ekonomskog karaktera⁵². Zanimljivo je, da kanunama za livu (sandžak) Bosna od 1530⁵³ nema

⁴⁷ Sandžak Viza spadao je u rumelijski beglerbegluk. Ovu kanunamu objavio je Hammer I, 297—299.

⁴⁸ Ovu kanunamu izdatu nešto poslije 1519 objavio je Hammer I, 254 i sl. (Vilajet Karaman bio je u Anadoliji.)

⁴⁹ Resmi čift bila je dažbina, koju su plaćali muslimanski podanici — neposredni proizvođači od svoga selišta — čifluka, po površini različitoj prema plodnosti zemlje (Hammer I, 187, 188.) Kod raje-nemuslimana bio je to t. zv. porez-ispendže (odnosno bennak i mucurred). Vidi Kanunamu za bosanski sandžak, objavio i preveo B. Đurđev, GZM, n. s. III, 1948, str. 197, bilj. 28.

⁵⁰ Rebak je dažbina, koju su plaćali podanici-raja, imaoci manje od polovice čifluka (Hammer I, 187).

⁵¹ Ova kanunama donesena je nakon opće kanunama Sulejmana II., pa ipak ne sadrži propise o vezanosti za zemlju, ostvarivane administrativnim mjerama. Objavio Hammer I, 282.

⁵² Ovu kanunamu objavio je i preveo Đurđev, GZM, n. s. IV—V, 1950. Taj propis glasi: »Dogod gospodari čifluka (tj. seljaci; K. B.) svoje čiftluke, zemljišta i livade sa tapijom drže, neka ih poseduju po odredbama šerijata i kanuna. Osim ako takve čiftluke i livade bez sprečavanja tri godine ostave neobrađene i zaparlo-

propisa, koji bi određivali bilo ekonomske ili druge mjere protiv neposrednih proizvođača u cilju njihova ustaljenja na zemlji. Slična praznina je i u kanunama za zbornički sandžak.⁵⁴

Dakle, opća Mehmedova kanunama kao i one za sandžak Viza i vilajet Karaman, koje su po svoj prilici starijeg datuma,⁵⁵ propisuju za ustaljivanje neposrednih proizvođača na zemlji mjere pretežno ekonomskog karaktera, a ne administrativne.⁵⁶ Ustvari, ove mjere su ili dvostruka naturalna renta ili oduzimanje uslova rada (zemlje). Ova dvostruka naturalna renta ne potvrđuje postojanje direktne vlasti u rukama spahije nad ličnošću neposrednog proizvođača. Mjere za ostvarenje naturalne rente, kako ćemo vidjeti kasnije, stajale su izvan djelatnosti odnosno neposredne vlasti u rukama spahije. Ako uzmemo, da se vanekonomska prinuda u turskom feudalizmu izražavala u prinudnoj adskripciji za zemlju ostvarivanoj administrativno-vanekonomskim mjerama, onda moramo doći do zaključka, da u izvjesnoj periodu, koju obilježuju navedene kanunname, t. j. u 2. polovici XV. st., taj rekvizit nedostaje.⁵⁷

Što se tiče spomenute silistrijske kanunname, koja je također predviđala samo mjere ekonomskog karaktera za ostvarenje ustaljenosti na zemlji, moglo bi se (u nedostatku vrela, koja bi ovo pitanje sigurnije riješila) dati više pretpostavki. Pošto su sandžačke kanunname donosile samo odredbe specifične za dotični sandžak, a ne i propise od opće važnosti, to pomanjkanje propisa o administrativnoj prinudi adskripcije nije ni važno, jer ih je sadržavala opća kanunama Sulejmana II. iz prvih godina njegove vladavine (konac prve četvrti XVI. st.). Međutim, ako je silistrijska kanunama, donesena svakako poslije Sulejmanove kanunname, propisivala opće ekonomske mjere za ustaljenje na

žene, tada oni, koji su gospodari timara, mogu takva (zemljišta) dati drugom sa tapijom» (str. 279—80). Taj propis se u istoj kanunama ponavlja, kad se govori o tapiji. Ako je gradski stanovnik imao čifluk, onda je bilo drukčije određeno. »Ali, ako čifluk zapusti i napusti, neka se ne traži dažbina.« Đurdev smatra (primj. 17, str. 278), da ovaj propis znači pomanjkanje lične ovisnosti građana. Međutim, propisa o ličnoj ovisnosti seljaka ovdje nema. Možda se radi o izuzetku za ovaj sandžak?

⁵⁴ Objavio i preveo Đurdev, GZM, n. s. III, 1948.

⁵⁵ Kanunamu je objavio i preveo N. Filipović, GZM, n. s. III, 1948.

⁵⁶ Ova pretpostavka o datiranju kanunama za sandžak Viza i vilajet Karaman zasniva se na identičnosti konkretnih propisa sa općom kanunanom Mehmeda II., tj. onih, koji se odnose na reguliranje ovih pitanja.

⁵⁷ Turski historičar Omer Lutfi Barkan u raspravi »Čifluk« u Islam ansiklopedisi 25, str. 392—397, kaže: »Ovakav čifluk mogao je biti oduzet od seljaka, koji nije obrađivao na njega upisani čifluk, i biti predat drugom. Ti su zemljoradnici bili dužni dati neku oštetu, koja se zvala čift bozan resmi (tj. pristojba onoga, koji je zapustio čifluk (ili levendik akcesi) t. j. novac zbog napuštanja), kao naknadu za štetu nastalu zbog napuštanja ovih zemljišta.« (Cit. prema prev. H. Hadžibegića, God. Ist. dr. BiH, 1950, 288.)

⁵⁸ Đurdev, O uticaju (cit. u bilj. 7) kaže: »U XV veku zbilja nije bilo prave zakonske vezanosti seljaka za zemlju u osmanskome feudalizmu, a u XVI veku se ona tek počela razvijati. Iz analize izvora izlazi jasno da se vezanost za zemlju u Turskoj razvijala zbog razvitka gradske privrede, koja je zapretila privlačenjem seljaka. Vezanost za zemlju se najviše razvila u XVII veku i najoštrije zakonske odredbe o tome su iz prve polovine XVII veka« (34).

zemljištima, nema razloga, da ne bi donijela i propise o administrativnim mjerama za postignuće tog cilja, jer je i jedne i druge mjere predviđala opća Sulejmanova kanunama. Takav je slučaj, kako ćemo kasnije vidjeti, i sa nekim drugim sandžačkim kanunama. Prema tome, moglo bi se uzeti, da se postizavanje ustaljenosti na zemlji i u silistrijskom sandžaku ostvarivalo samo ekonomskim mjerama. Kod bosanske kanunama iz 1530, koja uopće ne spominje taj problem, moglo bi se također, u nedostatku vrela, pretpostavljati da je situacija u sandžaku Bosna do 1530 bila, de lege lata, slično izuzetna kao i u silistrijskom sandžaku.

Opća Sulejmanova kanunama⁵⁸ iz prvih godina njegove vladavine odražava i obilježuje dalji razvitak privezivanja seljaka za zemlju. Ovdje su pored mjera ekonomske prirode⁵⁹ predviđene vanekonomske administrativne prinudne mjere za postizavanje adskripcije neposrednih proizvođača.⁶⁰ Razvitak prilika, smanjenje broja kmetova, povećane dažbine i cjelokupno teže stanje raje dovelo je do nedostatnosti mjera ekonomske prirode, te su za postizavanje privezanosti neposrednih proizvođača za zemlju morale biti propisane i vanekonomske administrativne mjere. Kanunama za sandžak Kiurdžistan⁶¹ pred-

⁵⁸ Ovu kanunamu objavio je, preveo i kritički obradio H. Hadžibegić, GZM, n. s. IV—V, 1950.

⁵⁹ Sulejmanova kanunama, 3. gl., I. odsjek (cit. prema Hadžibegiću 359) određuje: »Šteta je za spahiju da jedan rajetin ostavi svoju zemlju podesnu za obrađivanje tri godine neobrađenu (»boz komak«). Da bi se ta šteta otklonila, po zakonu je dozvoljeno uzeti tu zemlju, koja je ostala tri godine neobrađena, iz ruke njenog posjednika i dati je drugom uz tapijsku pristojbu („tapu”).« Dakle se unekoliko ublažava propis Mehmedove kanunama. Nadalje ista kanunama, slično kao Mehmedova kaže (isto 359): »Ponovo se uzima desetina od onog rajetina, koji napusti čifluk na timaru svoga spahije i ode, te sije na drugom mjestu. Ali u slučaju da na timaru svog spahije ne bude imao zemlje, podesne za obrađivanje, onda je nepravedno i protuzakonito ponovo uzeti desetinu od onog, koji sije na drugoj zemlji. Ovaj se zakon primjenjuje i kod nemuslimana. Njegova desetina pripada gospodaru zemlje.« Specifična je ovdje, u tom pogledu, odredba za smederevski vilajet (kanunama uzima izraz vilajet, ali ne u smislu administrativno-teritorijalne jedinice), koja glasi: »...ako jedan rajetin ne bude sijao na zemlji, gdje je upisan, nego bude sijao na zemlji drugog spahije, polovinu desetine daće gospodaru zemlje, a drugu polovinu sa ekvivalentom salarije svome spahiji«. (Ovo je kasnije ukinuto i ujednačeno sa ostalim vilajetima.) Nadalje se kaže (str. 361): »Ako rajetin sam ode, njegova kuća i okućnica („dam i ve col-u“) pripada spahiji. Ako ga spahija („suvare“) otjera, njegova okućnica biće rajetina« (oba propisa su kasnije ukinuta).

⁶⁰ Ovaj propis glasi (isto bilj. 53, str. 364): »Sakupiti raju, koja se je odvojila od timara, zakonski je propis. Ali je dokinuto dignuti s mjesta onoga, koji se nastanio i stoji više od pet godina (prema Arif beju; Đurđev, „Prilog...“, o. c. u bilj. 30, kaže: 15 godina). A naredeno je, da se onaj, koji je 20 godina nastanjen u gradu, upiše u grad. Ako neko stanuje u Istanbulu, zabranjeno je preseljavati ga u drugo mjesto.« Zanimljiv je izuzetak za smederevski vilajet, koji glasi: »A što se tiče raje u Smederevskom vilajetu, koja je otišla sa svojih mjesta i stanuje rastrkano, spahije mogu da biraju: ako hoće, mogu uzeti — prema mjestu — cijelu desetinu ili polovinu desetine; ili mogu uzeti pristojbu („čift bozan resmi“) 75 akči.« (Ovo je kasnije hati-humajumom od 1635 izmijenjeno u smislu općih odredaba kao i za druge vilajete.)

⁶¹ Objavio Hammer I, 251/2. (Taj sandžak se nalazio u Anadoliji.)

vida isto tako i ekonomske⁶² i vanekonomske⁶³ mjere u svrhu vezivanja raje za zemlju. Slične dvostruke mjere propisuje i kanunama za sandžak Idžil.⁶⁴ Pa i kanunama za nikopoljski sandžak predviđa dvojne mjere za održanje vezanosti na zemlju,⁶⁵ ali je težište na administrativnoj prinudi. Propise o administrativnoj prinudi za adskripciju, u istoj ili sličnoj formulaciji kao i nikopoljska kanunama, imaju kanunama za sandžake Erzerum⁶⁶ i Biga⁶⁷ po tome, što se ovdje više ne govori o mjerama ekonomskog karaktera. Težište je dakle sasvim prešlo na administrativne mjere, na vanekonomske prinudu Bosanska kanunama iz 1565⁶⁸ određuje doduše mjere za ustaljenje na zemlji⁶⁹ i nema odredaba o administrativnoj prinudi, ali se vidi da je vezanost za zemlju ograničena na rok od 10 godina⁷⁰ i da se ne odnosi na djecu nepo-

⁶² Propis ove kanunname glasi: »Ako podanik zanemari svoj posjed i drugi obradi, može se tražiti desetinu od oba; ako je nakon obrade svog posjeda tudi obradio, zabranjeno je dva puta tražiti desetinu«. Zatim: »Ako podanik svoje zemljište ostavi neobrađeno tri godine, bez valjanog opravdanja, zakon je, da se isto dađe drugome uz prenosnu pristojbu«.

⁶³ Taj propis glasi: »Sin podanika je podanik; one, koji postanu bjegunci, može se natrag dovesti, osim ako ne drugdje nisu nastanjeni već 10 godina«.

⁶⁴ Objavio Hammer I, 264—269. (Taj sandžak pripadao je najprije vilajetu Karaman, a zatim je potpadao pod Cıpar.) Ovi propisi određuju: »Ako spahija protjera s nepravdom podanika sa njegova posjeda, ne pristoji mu da traži prenosnu pristojbu; ako je raja dobrovoljno otišla na drugo mjesto, slobodno je spahiji da zemljište, koje je onaj posjedovao, dađe drugome uz prenosnu pristojbu« (265). Ali se također propisuje: »Dovoljeno je raspršene, iseljene podanike natrag vratiti na njihova sjedišta, osim ako se nisu nastanili u nekom gradu kroz 15 godina (368).

⁶⁵ Objavio Hammer I, 299 i sl. Propisi glase: »Ako podanik umjesto da obradi polja vrši vozaarski ili dnevni posao ili inače tjera kakav zanat, neka bude obavezan da dađe imaoču lena umjesto desetine, ako je musliman, 22 akče, ako je nemusliman, 25 akči.« Nadalje: »Ako podanik obradi dva zemljišta, treba da dađe dvostruku desetinu, naime, svakome imaoču lena od obrađene zemlje u njegovom timaru. Podanik, koji napusti svoju oranicu, plaća zato, ako je musliman, 50 akči, a nemusliman, 62 akče« (304—305). Najzad: »Podanici, koji su pobjegli sa nekog zemljišta, mogu biti natrag dovedeni« (304).

⁶⁶ Objavio Hammer I, 248—249. (Ovaj sandžak se nalazio u Anadoliji.)

⁶⁷ Objavio Hammer I, 281. (Ovaj sandžak se nalazio u vilajetu Džezair, t. j. Egejska ostrva.)

⁶⁸ Ovu kanunamu objavio i preveo H. Hadžibegić, GZM n. s. III, 1948 (i Č. Truhelka, isto XXVIII, 1916, čiji tekst je pun kasnijih interpolacija.)

⁶⁹ Ovaj propis (prema Hadžibegiću 222) glasi: »Stari je zakon, da zemlje, koje su uzastopce tri godine ostale puste i zapuštene i neobrađene, njihov spahija dađe drugom uz „tapu“«. Nadalje (219): »Ako jedan od raje bude upisan u dva sela, utvrdit će se u onom selu, u kojem je prilikom popisa bio nastanjen 10 godina i gdje je upisan. Neće davati pristojbe svome starom spahiji.« Tu se vidi posljedica izvjesnog ublaženja u zabrani seobe kmetova.

⁷⁰ Ovaj propis glasi (isto, bilj. 68, str. 218—219): »Ako raja jednog spahije ne bude nastanjena na zemlji gdje je upisana, nego ako bude stanovala izvan sela i u drugom sandžaku, a ne bude upisana u selu u kojem stanuje i ne bude imala obrađive zemlje, daće zemljišnom spahiji („toprak sipahisi“) samo šest akči dimarine („duhan resmi“). Ako bude imala obrađive zemlje, desetinu na nju daće gospodaru zemlje („sahibi arz“), a ostale rajinske pristojbe („rusumı raiyet“) daće svom spahiji. Zbog toga što je na njegovoj zemlji, spahija se neće miješati. Ali ako bude nastanjen preko 10 godina i bude upisan, onda će sve poreze i pristojbe naplaćivati spahija te zemlje („toprak sipahisi“). Svome starom spahiji neće davati pristojbe«.

srednih proizvođača-raje.⁷¹ Upravo propisi ove kanunname, uzeti zajedno sa uputama sastavljaju novog deftera⁷² uz koji je izdata ova kanunama, daju osnovu, u vezi sa spomenutim propisima ranije bosanske kanunname, za pretpostavku o posebnom tretiranju raje u bosanskom sandžaku — de lege lata.

Posebna kanunama o odbjegloj raji (dželai vatan)⁷³ određuje: »...pobjegle podanike (raju) mogu njihovi spahije tražiti u roku od 10 godina i natrag dovesti, ali ne više nakon proteklih 10 godina«. Fetva uz ovu kanunamu određuje i vezanost djece neposrednih proizvođača; ona također ovlašćuje spahiju da napuštenu zemlju nakon 3 godine može dati drugome. Kasniji propisi izdati potkraj XVI. i u XVII. st.⁷⁴ svjedoče doista o jačanju administrativnih mjera sa ciljem vezivanja seljaka za zemlju. Čini se, da se pojačanje adskripcije može u to doba povezati sa pojavom čitlučenja, koje je, obzirom na rente, davalo prednost radnoj renti.

Međutim, za pitanje »direktne vlasti spahije« važno je utvrditi, tko je imao ovlast da ostvari vezanost seljaka za zemlju administrativnim mjerama fizičke prinude uperenim protiv ličnosti neposrednog proizvođača. Opća kanunama Sulejmanova ne govori o tome izričito, a isto tako ni spomenute kanunama za Idžil i Kiurdžistan. Kanunama »Dželai vatan«, a također i ona za sandžak Erzerum određeno odgovaraju, da je ta ovlast ostavljena spahiji odbjeglog rajetina. To potvrđuju i neke poznije kanunname.⁷⁵ Ali nikopoljska kanunama, s tim u vezi, nameće dužnosti i onome spahiji, na čiji se timar ili ziamet bjegunac naselio.⁷⁶ Kanunama za sandžak Biga propisuje: »Odbjegle bjegunce treba silom i uz pomoć vlasti dovesti natrag«. Prema tome, moglo bi se zaključiti, da su administrativne mjere za adskripciju bile u rukama spahije i da ih je on vršio pomoću drugog spahije ili djelovanja organa državne vlasti. Tako je vezanost za zemlju ostvarivana u izvjesnom razdoblju putem »neposredne vlasti nad ličnosti proizvođača«, t. j. vanekonomske prinude, koju je spahija vršio sam ili uz pomoć drugog spahije ili uz pomoć organa državne vlasti. Ovo se dakako odnosi samo na područja timarsko-spahijskog sistema. Kakva je situacija u tom pogledu bila u ostalim dijelovima države, prelazi okvire ovog razmatranja.

⁷¹ Ta odredba kaže (o. c. u bilj. 68, str. 217): »Kada umre raja, koja nema nikako zemlje i koja je upisana kao „bennak“ (t. j. oženjeni; K. B.) i „mücerred“ (t. j. neoženjeni; K. B.), dokidaju se njegove pristojbe. Kada budu otišli u drugi vilajet, njihove pristojbe neće se tražiti od njihovih očeva i od njihove rodbine.«

⁷² Carska zapovjed Bešaretu od 24. V. 1563 upućena mu kao rukovodiocu popisivanja bosanskog sandžaka, radi sačinjenja novog zemljišnog deftera. Objavio i preveo N. Filipović, GZM n. s. IV—V, 1950.

⁷³ Vidi Hammer I, 412.

⁷⁴ Vidi Đurđev, o. c. u bilj. 30, str. 151.

⁷⁵ Tako i »kanunname i sahiha« (kompilacija iz XVII. st.) i »nova kanunama, koja je danas na snazi« (kompilacija iz XVIII. st.). Vidi Đurđev, o. c. u bilj. 30, str. 150—151, i raspravu »O vojnicima«, str. 96.

⁷⁶ Ova odredba glasi: »Ako podanik (rajetin) ode iz jednog timara u drugi, neka onda posjednik drugog timara o istome provede točno istragu, iz koga je sela i s kog posjeda i onda neka obavijesti prirodnog (zakonitog) spahiju, da ga ovaj može odvesti, ili neka istog, ako mjesto nije daleko, sam odvede.« (Hammer I, 299)

Okolnost, da su spahije tek od druge četvrtine XVI. st. ostvarivali vlastitom prinudom vezanost za zemlju neposrednih proizvođača, koja je bila određena općim državnim propisima, a da je isti cilj postizavan ranije mjera ekonomskog karaktera, daje nam u vremenskom trajanju dosta neznatan okvir i obim direktne vlasti turskog feudalca.⁷⁷

Da li se time iscrpljuje »vanekonomska prinuda« ostvarivana putem domikalne vlasti turskih feudalaca? Da li je ta i takova mjera »vanekonomske prinude« odnosno neposredne vlasti bila dostatna za održanje proizvodnih odnosa između spahija i raje u feudalnoj Turskoj? Čini se, da bi na ovo pitanje mogao iz izloženoga slijediti negativan odgovor.

Postojanje radne rente, makar u neznatnom obimu, dokazano je još prije početka procesa čitlučenja. To potvrđuju neka vrela,⁷⁸ a to bi eventualno moglo potvrditi i postojanje »mansus indominicatusa«, t. zv. hasa-dobara, odnosno — govoreći jezikom donacionalnog sustava — alodijalnog za razliku od urbarijalnog zemljišta. Hasa-zemljište bilo je »integralni dio timara«, a stajalo je pod neposrednom ekonomskom upravom spahije i tvorilo je realnu osnovu za radnu rentu. Obradu hasa-zemljišta vršio je spahija sam, a davao

⁷⁷ Obzirom na paralelizam ekonomskih i administrativnih mjera za ostvarenje ustaljenosti na zemlji, mogla bi se iznijeti i pretpostavka, da se ekonomske mjere odnose samo na osiguranje obrade zemljišta odnosno na naturalnu rentu, a administrativne samo na adskripciju, odnosno osiguranje radne rente. Takva pretpostavka zahtijeva potvrdu šire pristupačnih vrela, a ne slabi, međutim, tezu da do druge polovine XVI. st. nije bilo »vanekonomske prinude« u pogledu adskripcije.

⁷⁸ Na pr. Mehmedova opća kanunama kaže: »Jedan čifluk treba da dade za rad („hizmet“) tri akče. Ako se za ovih sedam kuluka („kulluk“) bude uzimao novac, neka se uzmu 22 akče. Onaj koji sije pirinač, a ima jedan čifluk, ne treba kao (obični) mještani dati sedam radova („hizmet“). Neka spahija uzme (od njega) tri radne nadnice („hizmet“). Ako nije ništa (pobliže) poznato, neka uzme šest ili devet akči. I od tatara koji ima čifluk neka se uzmu tri kuluka, a od njegova žita desetina i salarlik. Za onog koji nema čifluka, nema kuluka«.

Nadalje »Zanačije koji stanuju na selu: tkalci, krojači, papučije, kovači, ugljenari i ovima slični i drugi, neka godišnje dadu tri rada (radna dana) ili 3 akče (za svaki radni dan). Neka se to ne prekoračuje i neka se od njih ništa ne uzima, osim ako oni sami pristanu na tamošnju cijenu i dragovoljno budu radili« (o. c. u bilj. 53, str. 302, bilj. g.).

Ovi propisi — koje više ne nalazimo u Sulejmanovoj općoj kanunama — govore doduše o radnoj renti, ali pošto omogućuju njezino pretvaranje u novčanu iznos (zapravo porez), čini se, da je ovdje isključena »vanekonomska prinuda« po samom zakonu.

Sulejmanova kanunama sadržavala je sličan propis (važio je isključivo za ne-muslimane) kao i Mehmedova; u njemu se kaže: »Gdjegod ima beglučki vinograd (»Beylik bag«) koji je kao prihod upisan na spahiju, treba da njegova raja radi na njemu tri dana u godini. Na mjestima, gdje nema beglučkog vinograda, neka ne rade« (o. c. u bilj. 53, str. 365). Ako imamo u vidu da beglučkih vinograda nije bilo mnogo (zabrana muslimana da piju vino), da su oba propisa ukinuta i ovaj kuluk zabranjen, onda se jasno vidi neznatnost radne rente. Doduše, Sulejmanova kanunama je propisivala (str. 365): »Livade, koje su upisane spahijama kao „hassa“, kosi njihova raja i plasti na mjestu, a ne nosi njihovim kućama«. Raja je osim toga morala graditi spahiji jedanput kuću (Mehmedov propis — ukinuo Sulejman), zatim hambar za smještaj podavanja iz naturalne rente, koje je morala voziti na najbliži trg ili u hambar. Kad se uvaži, da ovo potonje, strogo uzevši, ne bi spadalo u radnu rentu, evidentan je njezin neznatan opseg.

ga je i u napolicu seljacima, pa čak i uz prenosnu pristojbu — tapu. Dakle, opet ga je koristio izvlačenjem, u neku ruku, naturalne rente.⁷⁹ Međutim, samo postojanje radne rente u malom obimu ne bi, čini se, u većoj mjeri nego postojanje naturalne rente kao dominantne, dokazivalo »vanekonomska prinudu« u rukama spahije odnosno njegovu dominikalnu vlast.⁸⁰ Na pitanje, u čijim rukama je bila prinuda kao nužan rekvizit feudalnog proizvodnog odnosa, ne daje nam odgovor činjenica, što je u turskom feudalizmu bilo radne rente, iako u malom i neznatnom obimu, sve do pojave čitlučenja.

Da li su spahije imali de lege lata još neke dominikalne ovlasti, koje bi jače potvrđivale opstojnost neposredne vlasti u njihovim rukama? Na to bi mogla upućivati jedna uporedba i propisi nekih kanunama. U svojoj raspravi o državnoj i timarskoj organizaciji, Ali-Čauš,⁸¹ govoreći o načinu uživanja zemljišta, kaže među ostalim i ovo: »A jedna je vrsta određena nekim aširetskim bezima za njihovu pokornost i dužnost. Oni su starješine naroda i plemena. Kao ostali zapovjednici⁸² oni su upravitelji i sudije nad svojim timarima i aširetima.⁸³ To znači, njima pripadaju sve rajinske pristojbe

⁷⁹ U čisto ekonomskom smislu ne bi se ovdje radilo o pravoj naturalnoj renti (Marx, Kapital III, izd. lat. 1948, str. 739).

Kanunama za bosanski sandžak iz 1530 (vidi bilj. 49) kaže: »Izvešteno je da su neke njive, livade, vinogradi, voćke i mlinovi, koji su na hasovima i ostalim timarima upisani kao hasa, ostali takvi, ali da su propali i opusteli, jer nisu imali određene držaoce, pošto ranije pri popisu spomenute provincije nisu dati sa tapijom a neki da su padom u posed spahija i raje prestali biti hasa. Kako je zapovედeno da se dadu sa tapijom onima, koji traže, izvršena je licitacija između onih koji traže...«

⁸⁰ Marx definira (Kapital III, str. 727 i sl.) ovako radnu rentu: »...gdje neposredni proizvođač sa oruđima rada (plugom, stokom itd.) koji mu faktično ili pravno pripadaju obrađuje u jednom dijelu sedmice tlo koje mu faktično pripada, a druge dane preko nedjelje radi na dobru zemljovlasnika, za zemljovlasnika, besplatno...«. Bitno je dakle, da neposredni proizvođač »svojim« oruđima i radnom snagom obrađuje »tuđu« zemlju.

Govoreći dalje o odnosu seljaka prema nominalnim gospodarima zemlje Marx kaže: »Pod tim uslovima može se njima višak rada za nominalnog zemljovlasnika iscijediti samo izvanekonomska prinudom, pa ma kakav oblik ova kad uzela«. I dalje: »Potrebni su dakle odnosi osobne zavisnosti, osobna nesloboda, ma u kome stepenu, prikovanost za zemlju kao njen pribor, podložnost u pravome smislu. Ako to nisu privatni vlasnici nego to bude država, kao u Aziji, koja prema njima istupa u isti mah direktno i kao zemljovlasnik i kao suveren, onda se renta i porez podudaraju, ili, bolje reći, ne postoji porez različan od ovog oblika zemljišne rente. Pod tim okolnostima odnos zavisnosti ne mora imati ni politički ni ekonomski neki teži oblik nego što je oblik koji je zajednički svakom podaništvu prema ovoj državi. Tu je država najviši gospodar zemlje. Suverenost je tu zemljišno vlasništvo koncentrirano na nacionalnom razmjeru. Ali zato onda i ne postoji privatno zemljišno vlasništvo, ma da postoji kako privatni tako i zajednički posjed i uživanje zemlje«.

Dakle, država je mogla i kod radne rente da istupa kao onaj faktor, koji je vršio vanekonomska prinudu.

⁸¹ Vidi bilj. 2.

⁸² Zapovjednici su bili viši državni funkcioneri kao na pr. beglerbezi i sandžakbezi (o. c. u bilj. 2, str. 177, bilj. 22).

⁸³ Aširet je (o. c. u bilj. 2, str. 175, bilj. 9), prema Hadžibegiću, nomadsko pleme, kao što su arapski, kurdski i turkmenski ašireti. Njihovi bezi imali su timare i ziamete i kao starješine svojih ašireta imali su izvjesnu slobodu u upravi.

od njihovih timara i ašireta i kazne i novčane globe.⁸⁴ Prema tome, svojstvo »upravitelj i sudija«⁸⁵ značilo je pravo na ubiranje rajinskih pristojbi, kazni i novčanih globa, a čini se i izricanje kazni i novčanih globa.⁸⁶ Zapovjednici, n. pr. sandžak-bezi, bili su »upravitelji i sudije«. Kažnjavanje kradljivaca i drugih policijskih prestupnika pripadalo je sandžak begu. Da li su i oni drugi ovlaštenici, koji su ubirali rajinske pristojbe, kazne i novčane globe, bili »upravitelji i sudije« u ovakvom smislu, kakav je to bio sandžak-beg ili aširetski beg? Rajinske pristojbe ubirali su spahije — timarnici i zaimi, i to ne treba naročito dokazivati. Što se tiče kazni i novčanih globa, tu treba razlikovati serbest (slobodne) timare⁸⁷ od neslobodnih. Bilo je sandžaka, gdje su u serbest-timarima kazne i novčane globe pripadale u cijelosti spahijama, a bilo je i takvih sandžaka, gdje su se subaše odnosno sandžakbezi sporili oko ubiranja ovih prinosa. Tamo gdje su imaoi neslobodnih timara ubirali pola ovih pristojbi slobodni timari uzimali su te pristojbe isključivo sami. Opća Sulejmanova kanunama, govoreći o »badihavi«,⁸⁹ kaže: »...kod timara koji nisu slobodni polovina pripada gospodaru raje, a druga polovina sandžak bezima, koji ulaze sa strane, ili subaši, koji ulaze sa strane, ondje gdje obojica uživaju, svaki uživa četvrtinu... Ali u vilajetu Karaman druga polovica upisana je na hasove prinčeva.« U jednoj verziji druge opće kanunama⁹⁰ kaže se među ostalim: »... na slobodnim timarima novčana kazna u potpunosti pripada sjedištu timara, a od neslobodnih polovina pripada posjedniku timara,

⁸⁴ Vidi o. c. u bilj. 2, str. 186. Iste ovlasti su imali i begovi muselema, juruka, pijade, cigana i akindžija. Oni su »kao i ostali zapovjednici svaki pojedini .. upravitelj i sudac onog reda, koji njemu pripada, tj. njima pripadaju od gore navedenih redova „badihava“, „resmi arusane“, kazne i novčane globe.« Isto je bilo propisano i glede begova i čeribaša vojnčkog reda (Ali Čauš, o. c. u bilj. 2, str. 187).

⁸⁵ Vjerovatno ne u smislu raspravnog suca nego policijskog organa, koji je kažnjavao one prestupe, koji nisu bili predviđeni da ih kažnjava kadija.

⁸⁶ Đurđev, O uticaju... (o. c. u bilj. 7) kaže: »Na običnom timaru je polovina globa pripadala spahiji, a druga polovina sandžakbegu ili subaši. Na „slobodnom“ (serbest) timaru čitava je globa pripadala spahiji. Globe su se naplaćivale uz sudjinu presudu. Ali izvjesni tekstovi kao da bi upućivali na to da se globa za potricu (poljsku štetu; K. B.) naplaćivala bez kadijine odluke, ako se ponovio slučaj potrice, pošto je vlasnik stoke već bio opomenut« (73).

⁸⁷ Slobodni lenski posjedi su, prema Hammeru I, 203, od alajbega, subaše, miri-alema, dizdara i timarskih čauša. Hadžibegović (o. c. u bilj. 68, str. 218, bilj. 16) navodi: da su serbest timare imali neki vojni komandanti kao što su subaše, alajbegi, čeribaše, dizdari, čerisiridžileri. Svi oni su dobivali timare s carskim beratima. Isto tako smatrani su serbest zeameti čauša i muteferike na visokoj Porti. »Oni su imali pravo naplaćivati pristojbe zvane „rusumu serbestiye“, a to su: novčana kazna (cürmü cinayet)...«

U kanunama Biga (Hammer I, 281) ubrajaju se u slobodne timare: hasovi sultana i vezira, alajbega, zaima, čauša, zastavnika, čeribaše, čerisirudžija i dizdara ili tvrđavnih zapovjednika. Vidi i o. c. u bilj. 58, str. 320—321, bilj. 79.

⁸⁸ Vidi Hammer I, 204.

⁸⁹ »Kao badihava smatra se: mladarina (»resmi arus«) upisana u defter, novčana kazna (cürmü cinayet), tapija na čifluk (čiftlik tapusu), tapija na kućište (ev yeri tapusu) i dimnica (dütün resmi) onih koji dođu s vana i zimiju« (prema o. c. u bilj. 58, str. 345.)

⁹⁰ Vidi o. c. u bilj. 58, str. 299, bilj. c, i str. 345, 346, bilj. 214.

a druga polovina sandžak begu i subaši. A na nekim mjestima, nakon što posjednik uzme polovinu, polovina pripada sandžak begu i subaši.« Sandžacke kanunname reguliraju to pitanje po osnovnim principima izraženim u općim kanunama. Tako na pr. ima ovu odredbu kanunama za sandžak Hoda-vendkiar,⁹¹ Vidin,⁹² Bolu⁹³ i Viza.⁹⁴ Erzerumska kanunama⁹⁵ potvrđuje postavku Hammera o pravu sandžakbega na kažnjavanje,⁹⁶ ali određuje: »Novčane kazne za manje prestupe pripadaju gospodaru podanika.« Idžilska kanunama⁹⁷ kaže, da »izvršenje smrtno i drugih kazni pripada sandžakbegu«, ali »ako ih on zakonski i svojevolarno ispituje, nije ovlašten da pod naslovom bedeli siaset utjera za to odštetu«.

Sandžakbezi su, dakle, na području svog sandžaka imali administrativnu i kaznenu vlast, koja je uključivala izricanje kazni za djela počinjena u suprotnosti sa propisima zakonite vlasti.⁹⁸ Kazne su mogle biti: obični ukor, bičevanje, novčana globa i progonstvo. Jasno je, da su oni takovu vlast imali i na svojim serbest-timarima ili ziametima. Oni su svoju vlast, po ovlaštenju vrhovnog organa državne vlasti, vršili preko podčinjenih organa: alajbega, subaša,⁹⁹ čeribaša i dr. te djelomično preko vojvoda, knezova i primičura. Kad su sredinom XV. st. ustanovljene veće oblasti, beglerbegluci (ovih je dotada bilo svega dva: Anadolu i Rumili), beglerbezi su vršili nadzor nad vojnim

⁹¹ Ovaj sandžak spadao je u anadolski beglerbegluk. Propis njegove kanunname (Hammer I, 271) određuje da novčana kazna cijela pripada imaoima slobodnih timara, a imaoici neslobodnih dijele je sa sandžakbegom.

⁹² Objavio Hammer I, 311 i sl. Međutim, ova kanunama nije sasvim jasna. Ona, prvo, određuje da se kod ziameta i lena dizdara i garnizona pola kaznene pristojbe daje sandžakbegu, a pola spahiji. Zatim kaže, da se kod slobodnih timara dizdara i carskih dobara (hasova) sandžakbeg ne smije miješati osim u slučaju smrtno kazne i kazne osakaćenja, kada ne smije uzeti niti pare za tzv. bedeli siaset tj. novac izvršenja. Najzad se kaže, da su timari subaša, čeribaša i dizdara slobodni i da sandžakbeg nema pravo, da se miješa u njihove novčane globe.

Osim toga ova kanunama ima jednu zanimljivu odredbu koja glasi: »Suci neka paze da ove (misli se na novčane kazne; K. B.) ne budu utjerivane više nego što su utvrđene (ne kaže: nego što su ih oni utvrdili; K. B.) i kad nisu u stanju da to spriječe neka podnesu izvještaj visokoj Porti.« Čini se, da ova odredba potvrđuje pretpostavku, da su za izvjesne prestupe izricali kazne administrativni organi, a sudski organi su kontrolirali njihovo pravilno izvršenje.

⁹³ Hammer I, 273. Ovaj sandžak bio je u Anadoliji.

⁹⁴ Hammer I, 297, 299.

⁹⁵ Hammer I, 248, 250.

⁹⁶ U istoj kanunami se propisuje: »Sandžakbegu pristoji kažnjavanje kradljivaca, ubojica i drugih prestupnika«. Međutim, zabranjuje mu se da umjesto kazni utjeruje novac. Ta se potonja uredba, čini se, odnosi na teže delikte.

⁹⁷ Hammer I, 264, 269.

⁹⁸ To su zakonodavni i upravni akti odnosno naredbe centralne državne vlasti tj. sultana.

⁹⁹ Kad se učvrstilo osmanlijsko gospodstvo, došlo je do diferencijacije dužnosti subaše u provinciji i u glavnom gradu. U provinciji su oni imali položaj unutar len-skog sistema. Subaše su imali spahiluke (timare) i vršili su policijsku kontrolu nad drugim spahijama i stanovnicima povjerenih im kotareva. U upravi bili su podređeni alajbegu, a ovaj sandžakbegu. Subaše su imali različite povlastice, koje su se u raznim provincijama razlikovale; imali su pravo na dio kmetskih dažbina i novčanih kazni. (Vidi: Enzyklopaedie des Islam IV, 1939, str. 531.)

poslovima svih područnih sandžaka, a postepeno su im povjeravani i upravni civilni poslovi.¹⁰⁰ Izvjesno je, da su i oni imali jednaka prava na vlastitim serbest-timarima kao i sandžakbezi. Da li su te ovlasti imali i ostali imaoci serbest-timara, analogno ovlastima sandžakbegova i spomenutih aširetskih begova, ne može se sa sigurnošću tvrditi. Međutim, sigurno je da obični spahije, t. j. imaoci neslobodnih timara, nisu de lege lata (ako se sandžak Erzerum uzme kao izuzetak, koji potvrđuje pravilo) imali pravo kažnjavanja¹⁰¹ vlastite raje, koja je živjela na njihovim timarima ili ziametima odnosno imala tamo svoje čifluke ili baštine. Prema tome, može se opravdano zaključiti, da ogromna većina spahija u područjima timarsko-spahijskog sistema, nije imala onu direktnu vlast nad neposrednim proizvođačima, koja bi se manifestirala u pravu kažnjavanja odnosno u ovlastima administrativno-policijske naravi. Turski feudalizam pokazuje i ovdje u razvitku svoje organizacione strukture neke specifičnosti. S jedne strane, tu je vojno-činovnička aristokracija (obzirom na njezin karakter mislim da je se donekle može takovom označiti) beglerbegova, sandžakbegova, dizdara, čeribaša, subaša itd., koji vrše državnu administrativnu (razumije se, i vojnu) službu, a ujedno su i lenski ovlaštenici. S druge strane imamo manje više čistu vojnu aristokraciju — spahije — koja je imala malo ili nimalo političke vlasti. Po tome, što je imao u stvari ministrijalnu aristokraciju, turski feudalizam nas podsjeća na rano-franačku ministrijalnu aristokraciju i u tom pogledu nam odaje svoju primitivnost i nerazvijenost. Apsolutistička turska monarhija i centralistička organizacija vlasti ne dozvoljavaju osamostaljenje ove vojno-činovničke aristokracije na vlastitim lenima i nametanje ekonomske prevlasti u njihovim administrativnim jedinicama; to se može reći za drugu polovinu XV. i gotovo do potkraj XVI. st. (gdje do toga u izvjesnom periodu i u izvjesnoj mjeri dolazi, kao na pr. u Bosni, rezultat je posebnih uvjeta i razvitka). S druge strane, vojna

¹⁰⁰ Vidi raspravu Ali Čauša, o. c. u bilj. 2, str. 174, bilj. 1.

¹⁰¹ Nije o tome sačuvan ni jedan akt. Izuzetak vidimo u Sulejmanovoj kanunami, u propisu koji glasi: »Kad 'se god u zaštićenom vilajetu bude vršio razrez vanrednih nameta („avâriz“), subaši („su-başı“) i posjednici timara treba da dovedu svoju raju kadiji te da kadija popiše i carevu zapovijest na mjestu donese. A one, koji se budu protivili, treba da ih upućeni sluga privoli na ono, što je utvrđeno« (o. c. u bilj. 58, str. 320).

Znači, da su šikanacije i zulume spahije, a naročito drugi pripadnici vladajućeg sloja, često vršili prema raji. Po svemu sudeći bio je to puki abus i uzurpacija. Kuripešić priča o timarnicima: »Oni žive na svojim dvorovima (čardacima) i vladaju Srbima tiranski«. Objlašavajući nenaseljenost, svodi to na kugu i »drugo: Srbi i Martolozji bježe radi teških nameta i tereta; treće, najvažnije, što turski car uzima i odvodi iz zemlje mlade : okretne ljude...« Govoreći dalje o gornjoj Bosni, »koja se proteže od prilike« od grada Vrhbosne do Zvečana i Mitrovice, kaže (str. 30, 31), da su predjeli uz puteve slabo obrađeni »zbog toga što im (t. j. stanovnicima) Turci putujući tamo amo, silom oduzimaju sve šta imaju i ne plaćaju zato ništa.« »Otimaju im i trgaju zalogaj iz usta kao divlji i bijesni psi, vuci i lavovi. Zbog toga siroti ljudi bježe sa cijelom svojom imovinom u planine i na plodne pašnjake, daleko od puteva pa tu obrađuju zemlju.« Kad bi spahije imali »neposrednu vlast« približno veliku kao zapadni feudalci, oni bi, čini se, uzimali u zaštitu svoje podanike.

aristokracija ne stiče dominikalne vlasti, koja bi joj omogućila osamostaljivanje. Zato se i pitanje direktne vlasti i vanekonomske prinude postavlja ovdje drugačije nego na Zapadu.

Kako smo dakle vidjeli ranije, spahije su tek u kasnijem razvoju dobili ovlast da odbjeglog kmeta mogu vlastitom prisilom svoje neposredne vlasti prinuditi da se vrati na zemlju sa koje je pobjegao. Bez dozvole spahije, pod prijetnjom strogih kazni za onoga koji otuđuje ili stiče, bio je zabranjen prijenos kmetskog čitluka ili baštine, odnosno njihovog dijela. Pravo spahije, da dozvoli ili uskrati dozvolu prijenosa kmetskog zemljišta, pravnim poslovima inter vivos, imalo je po svoj prilici svoj ratio u težnji za očuvanjem određene radne snage i sposobnosti kmetskih nekretnina da odbacuju naturalnu rentu. I ta je ovlast tek posredno imala karakter direktne vlasti nad ličnošću proizvođača.

Kod ovog pitanja o direktnoj vlasti treba imati pred očima i opće odnose među muslimanima i nemuslimanima, naročito zbog toga, što su spahije u ogromnoj većini bili muslimani, a nemuslimani u ogromnoj većini raja. Odredbe kalifa Omara,¹⁰² koje su važile i u osmanlijskoj Turskoj, stavljale su raju u društveno i pravno podređeni položaj¹⁰³ prema muslimanima, pa prema tome naročito i prema spahijama.

Pošto je u timarsko-spahijskom sistemu naturalna renta bila osnovni i glavni oblik eksploatacije i emanacija postojećih proizvodnih odnosa, još uvijek ostaje otvorenim pitanje, da li je neposredna vlast spahije (timarnika i zaima), u onoj mjeri u kojoj smo je utvrdili, zaista mogla da održi te proizvodne odnose i oblike eksploatacije odnosno da li je ona (t. j. spahijska prinuda) bila uopće nužna,¹⁰⁴ s jedne strane obzirom na organizaciju državne vlasti, a s druge strane obzirom baš na dominantni karakter naturalne rente.

¹⁰² Hammer I, 183 i sl.

¹⁰³ Na pr. morali su putnicima (obično Turcima) tri dana ukazivati gostoprimstvo, u gradnji i popravci bogomolja i kuća bili su ograničeni, nisu smjeli međusobno izricati pravo, nisu smjeli jašiti osedlana konja, pasati sablju ili nositi bilo kakovo oružje i t. d.

¹⁰⁴ Kod naturalne rente se ne očituje potreba za onakovom prinudom kao kod radne. »Produktna renta — kaže Marx (Kapital III, 731) — pretpostavlja više kulturno stanje neposrednog proizvođača, dakle viši stupanj razvitka njegovog rada i društva uopće (obzirom na ovo nije jednostavan odgovor na pitanje, da li su turska vladavina i poredak značili kod nas već s početka napredak ili nazadak, odnosno kada su se vremenski počeli očitovati kao nazadak, kad je u njima bila dominantna naturalna — produktna renta; K. B.); i ona se od prethodnog oblika (t. j. radne rente; K. B.) razlikuje time što se višak rada više nema izvršavati u svom prirodnom obliku pa dakle ne više ni pod direktnim nadzorom i prinudom gospodara zemlje ili njegovih zastupnika; naprotiv ga neposredni proizvođač mora izvršiti pod svojom vlastitom odgovornošću, gonjen silom prilika umjesto direktnom prinudom, zakonskom odredbom umjesto korbačem«. Međutim, Marx kaže (733): »Ovdje je, kao u ranijem obliku radne rente, zemljišna renta normalni oblik viška vrijednosti, a stoga viška rada, t. j. čitavog suvišnog rada što ga neposredni proizvođač mora besplatno, stvarno dakle prinudno (potertao K. B.) — ma da ta prinuda ne istupa pred njega u starom brutalnom obliku, — učiniti vlasniku njegovog najbitnijeg radnog uslova, zemlje«. Kod naturalne rente prinuda se dakle

Kanuni i fetve, koji se odnose na sporove podanika,¹⁰⁵ daju u tom pravcu izvjestan odgovor. Ako podanik tvrdi, da je platio desetinu — kaže jedna fetva — a spahija to poriče, morao je podanik to dokazati vjerodostojnim svjedocima; štaviše, ako se radilo o neplaćanju određenog dijela desetine, mogao je spahija tražiti da se podanik zakune. Kad je spahija tvrdio, da cijelo selo nije platilo desetinu, a seljaci su tvrdili protivno, pa ako je sudac-kadija tražio da oni dokažu koliko su od svake vrste (misli se podavanja) dali, i ako su prinijeli dokaz putem vjerodostojnih svjedoka, ovaj se dokaz sudski nije smjelo uvažiti. Plaćanje dažbina moglo se pojedinačno dokazivati, ali ne ukupno, osim ako su vjerodostojni svjedoci zasnijedili, da je spahija rekao, kako je od stanovnika cijelog sela primio svoja podavanja. Ova nam fetva potvrđuje također, da je prinudno utjerivanje naturalnih dažbina sprovedeno putem suda — kadije, ali ona upućuje i na težnju za razbijanjem jedinstvenosti pojedinog sela, koje se suprotstavilo spahiji. U raspravama oko plaćanja daća svjedoci, koje su predlagali seljaci, vrijedili su kao punovažan dokaz protiv spahije. Zanimljivo je, da u sporovima oko međa — prema jednoj fetvi — nemuslimani-raja nisu mogli svjedočiti čak ni po nalogu beglerbega upućenog kadiji, nego samo po ličnoj odredbi sultana. Ovo se obrazlagalo postojanjem stalnoga neprijateljstva između nemuslimanske raje i spahija. U vezi sa podavanjima spahiji i bosanska kanunama iz 1565 govori o sporovima između raje i spahija, što je dovodilo do »mnogih tužbi«.¹⁰⁶

Sudeći po ovim kanunima i fetvama spahija nije imao ovlasti da prinudno utjeruje naturalnu rentu nego se u slučaju spora ili neplaćanja morao obraćati sudu t. j. nadležnom kadiji kao organu državne vlasti određenom za rješavanje ovih pitanja.

Dominikalna vlast spahije, timarnika i zaima, bila je dakle skućena i prilićno neznatna. Osim naprijed spomenutih prava u vezi sa adskripcijom i drugih ona nije, čini se, sadržavala takva ovlaštenja ili ne bar u dovoljnoj

morala odnositi na obradu zemljišta — to je turska feudalna klasa postizavala, čini se, ekonomskim mjerama — i na izrućenje podavanja iz naturalne rente, što je feudalna Turska postizavala zakonskim propisima i prinudnim djelovanjem svojih organa.

¹⁰⁵ Ove kanune i fetve objasnio je Hammer I, 424 i sl. Jedan propis Sulejmanove kanunname (o. c. u bilj. 58, str. 316) određuje: »Ako spahija („süvari“) prije vremena uzme pristojbu od raje, a prije nego što nastupi vrijeme n. pr. pristojbe za ovce („koyun resmi“) bude razriješen i timar drugom dat, spahija koji dođe poslije njega neka uzme od razriješenog spahije, a neka ništa ne traži od raje. Ali i raja treba da dokaže, šta je prijašnji spahija uzeo, da bi on mogao dobiti od kadije (podertao K. B.) odluku („hüccet“) i s tom odlukom doći i tražiti.«

Nadalje: »Navodno neki beglerbezi daju nekim spahijama pismo i šalju ih kadijama navodeći: Neka ovaj uzme od svoje raje tu i tu pristojbu prije vremena. Nipošto neka beglerbezi ne daju takva pisma. Ako ne poslušaju, nego — suprotno zakonu — budu davali pisma, neka kadije (potertao K. B.) po tim pismima ne postupaju. Zbog nepostupanja ne smije se ukoravati.«

¹⁰⁶ Vidi o. c. u bilj. 68, str. 216.

mjeri, koja bi predstavljala direktnu vlast spahije nad ličnošću proizvođača. Takva dominikalna vlast nije osiguravala održanje proizvodnih odnosa niti iscrpljivala »vanekonomsku prinudu« — tu je nastupala i feudalna država.

Da li se na osnovu ovakovog zaključka može odricati timarsko-spahijskom sistemu feudalni karakter? Pri pokušaju da se odgovori na ovo pitanje treba imati pored ostalog u vidu nekoliko okolnosti: mjesto i položaj spahije unutar vladajuće klase, oblik državnog uređenja osmanlijske Turske i dominantni oblik rente — naturalnu rentu.

Spahije su sačinjavali dio vladajuće klase, čiji vrhovni predstavnik je bio sultan. Uz bok sultanu stajao je brojani i razgranati administrativni i sudski aparat. Sandžakbezi odnosno beglerbezi sa područnim organima — alajbezima, subašama, čerisurudžijama i čeribašama — bili su prema spahijama u odnosu vojnih starješina, a ujedno su u svojim područjima vršili administrativnu i političku službu. (Ovo su također vršili i na vlastitim lenima.) Ovaj administrativni aparat, sa ovlastima za kažnjavanje prestupa izvršenih kršenjem propisa izdatih od zakonite vlasti, vršio je nadzor i nad spahijama i nad rajom, iako se za prestupe spahija nisu mogle izricati novčane kazne i globe¹⁰⁷. Sultan je nazivao spahije jednako kao i podanike-razu svojim slugama. U svojim naredbama-fermanima, koji su se odnosili na sprovođenje ovog ili onog državnog ili administrativnog akta, sultan se redovno obraćao teritorijalno nadležnom sandžakbegu i kadiji, a gotovo nikad spahijama¹⁰⁸. Ima doduše propisa, koji su, čini se, samo izuzetak i gdje se izuzetno povjeravaju spahijama i neki takvi poslovi¹⁰⁹. Ovaj administrativni aparat, zajedno sa kadijama-sucima različitog ranga¹¹⁰, postavljen od centralne državne vlasti, vršio je akte vlasti u ime te vlasti, a oni su se odnosili na administraciju, policiju — odnosno kazneno i civilno sudovanje. Nosioци ovih službi pripadali su vladajućoj feudalnoj klasi zajedno sa spahijama.

¹⁰⁷ Kanunama o ziametima i timarima Rumelije iz prvih dana mjeseca redžepa 1530, upućena beglerbegu Mustafi, zabranjuje ovome izricanje novčanih kazni i globa za kažnjiva djela, koja bi počinili spahije. Beglerbeg je bio dužan da o tome izvijesti Visoku Portu i postupa prema njezinim nalogima. Prema tome, a maiori ad minus, ni niži organi nisu smjeli samostalno kažnjavati spahije. Vidi Hammer I, 349, 355.

¹⁰⁸ Sultan je u svojim naredbama-fermanima i dr. vrlo rijetko pozivao na saradnju spahije u upravi ili im upućivao na sprovođenje svoje naredbe, koje su se odnosile na upravu ili policijsku djelatnost. Tako na pr. fermanni Bajazita II., s nalogom da se uhvate pljačkaši Dubrovčana i da se puste zarobljenici, odnosno da se kazne razbojnici, koji su ubili i opljačkali jednog Dubrovčana, upućeni su samo sandžakbegu i kadiji Hercegovine. Sličnih akata sačuvalo se više. Vidi: Gl. Elezović, Turski spomenici I, 1, str. 238, 242.

¹⁰⁹ Vidi bilj. 103.

¹¹⁰ Brojni suci sačinjavali su pet grupa: Velike Mole, Male Mole, Mufe tiši, Kadije (od kojih je u Rumeliji bilo 197, a u Anadoliji 223) i Maibi. Vidi Hammer II, 378 i sl.

Centralistički uređena država¹¹¹ imala je tako organiziranu vlast i organe, da je feudalna klasa mogla preko tih organa državne vlasti zajedno sa spahijama održavati postojeće proizvodne odnose direktnom vlašću nad ličnošću neposrednog proizvođača, t. j. vršenjem »vanekonomske prinude«. Izvanredno potencirana spoljna funkcija ove države zahtijevala je centralističko uređenje i snažnu vojnu silu, kombiniranu od plaćenih vojnika i lenskih ovlaštenika. Zbog centralističkog uređenja i njegovog aparata prinude spahija-turski feudalac nije imao ovlaštenja, koja bi potpuno osiguravala održanje postojećih proizvodnih odnosa u glavnoj grani privrede — poljoprivredi¹¹². Dok je timarsko-spahijski sistem bio u punoj vladavini; centralistički organizirana vlast nije s jedne strane htjela dozvoliti razvijanje i jačanje dominikalne vlasti spahija, jer je to značilo krnjenje njezinog državnog suvereniteta, a s druge strane nije takav razvitak ni morala dozvoljavati radi održanja proizvodnih odnosa, gdje je dominirala naturalna renta, jer je sa svojim aparatom, u određenom razdoblju, suplirala i nadopunjavala skučenu i nerazvijenu dominikalnu vlast. Feudalna država nastupala je preko svog aparata, kao predstavnik klase, u cilju održanja odnosa, koji su pogodovali i klasi kao cjelini i spahijama kao njezinom dijelu.

Apsolutistička centralistička monarhija na Zapadu, u zadnjoj fazi feudalizma, nije značila negaciju feudalnih proizvodnih odnosa zbog toga, jer je svojom državnim silom znatno umanjila i dobrim dijelom nadomjestila dominikalnu vlast feudalaca. Isto tako ni Turska, kao centralistička i apsolutistička država s prevalentnim učešćem svog prinudnog aparata u vanekonomske prinudi, nije bila negacija feudalnog karaktera proizvodnih odnosa. I ovdje i tamo dvostruki kolosjek u vanekonomske prinudi ostvarivala je jedinstvena feudalna klasa, dijelom preko državnog aparata feudalne države dijelom preko skučene dominikalne vlasti feudalaca. Onakova kakova je i kolika je bila dominikalna vlast turskog spahije, ona sama po sebi odnosno po svome obimu nije predstavljala onu neposrednu vlast nad ličnošću proizvođača-raje, koja bi mogla u potpunosti ostvarivati vanekonomske prinudu, održavati na taj način postojeće proizvodne odnose i tako dati turskom feudalizmu jedno od bitnih obilježja feudalizma uopće. Ovdje je, kao i na Zapadu za apsolutističke monarhije (iako u različitim razvojnim uvjetima), država djelovala u vanekonomske prinudi kao predstavnik cjelokupne klase pro toto et pro parte. Turska feudalna država, u većoj mjeri, i turski feudanci, u manjoj mjeri, zajednički su vršili direktnu vlast i prinudu nad ličnošću neposrednog proizvođača i tako ostvarivali vanekonomske prinudu — jednu od bitnih karakteristika feudalizma.

¹¹¹ Po svom obliku državnog uređenja osmanlijska Turska bila je unitarna, centralistički organizirana država. Ako izuzmemo kratko razdoblje od 1402—1413 kad centralna vlast slabi zbog unutarnjih dinastičkih borbi, ona je ostala centralistička i u slijedećim stoljećima, iako njezina čvrstina od početka XVII. st. konstantno slabi. Centralistički princip u organizaciji državne uprave i apsolutistički oblik vladavine nije napušten sve do XIX. stoljeća.

¹¹² Vidi bilj. 103.

R é s u m é

ESSAI SUR LA QUESTION DE RAPPORT ENTRE LA CONTRAINTE NON-ÉCONOMIQUE ET LE POUVOIR SEIGNEURIAL DANS LE SYSTÈME (FÉODAL) DES TIMARS ET DES SPAHIS

L'état et la société turque démontraient dans leurs développements à XV et XVI. ième sc. en territoires où existait le système des timars et des spahis, (Anadolie, Syrie et les parties européennes) en comparaison avec le système féodal occidental, beaucoup des traits spécifiques. En vertu de cela quelques auteurs ont dénié à l'état et à la société turque, dans les conditions mentionnées, même le caractère féodal.

Suivant les caractéristiques essentielles de la féodalité (d'après Lenin) il faut analyser dans l'époque citée la question de la subsistance du pouvoir direct du seigneur sur producteur direct-paysan respectivement la dépendance personnelle de celui du seigneur dont on garantait la contrainte non-économique, l'un des postulats essentiels des rapports de production en féodalité. Au temps de féodalité développée d'Occident le pouvoir direct consistait en pouvoir seigneurial (droits de glèbe) qui comprenait le pouvoir régulateur, judiciaire et administratif — policier, garantis par les immunités. La propriété féodale s'identifiait avec la souveraineté.

Spahi — seigneur turque n'était jamais auteur d'ordonnances, il ne prescrivait jamais des règles. C'est sûr. Quant au pouvoir judiciaire et administratif la question est ouverte, le problème est disputé dans la science historique-juridique.

B. Đurđev — un de nos meilleurs connaisseurs de la féodalité turque démontrait contrairement à B. Nedeljković la subsistance de la dépendance personnelle des paysans dans les systèmes des timars par l'existence de la propriété féodale de spahis respectivement par l'augmentation de redevances à XVI. sc. par l'attachement forcé des paysans à la glèbe et par les corvées.

Quant à l'augmentation des redevances il faut ressoudre quelques questions distinctes: tout d'abord si elle provenait du pouvoir gouvernemental ou du seigneur; ensuite s'il s'agissait des corvées ou des redevances en nature et enfin si cette augmentation apportait plus grands privilèges au seigneur ou la contrainte nécessairement liée avec elle était exécutée par les organes du pouvoir gouvernemental de l'état féodal centralisé. Les sources historiques (Canounamé du Pojega 1545) nous renseignent de essais de transformation illégale des redevances en nature dans les redevances en argent de même que de l'augmentation des corvées et que l'autorité centrale interdisait strictement l'un et l'autre. En effet d'autres sources (les relations de voyageurs contemporains) confirment qu'il y eût d'augmentation régulière de redevances en nature par l'autorité centrale et de la part de spahis seulement par abus; qu'il y eût, de plus, d'exploitation en voie des amendes; que la population placée le long des routes et voies souffrait de Turques et leurs troupes traversantes. Quand même tout ça n'était qu'un agrandissement insignifiant du pouvoir direct de spahis.

L'attachement à la glèbe de cultivateurs directs comme le confirme canounamé générale de Mehmed el Fatih et canounamées de sandžak Visa et vilayet Carraman, était réalisé en XV. ième sc. par les mesures économiques, qu'on pourrait partiellement réduire à la redevance en nature et partiellement à la privation de conditions de travail (de la terre). Mais pour cela il n'était pas nécessaire le pouvoir direct de spahis... L'attachement à la glèbe à peine dans seconde quart de XVI. ième sc. (d'après canounamé générale et plusieurs autres canounamées) s'accomplit par la contrainte physique sur le paysan que réalisait spahi lui-même à l'aide d'autre spahi

ou d'organes d'autorité. En vue de cela l'attachement à la glèbe, jusqu'à cette époque, ne confirme pas la contrainte non-économique ou au moins de la contrainte par le pouvoir direct d'un spahi.

Il y était dans les système de timars, jusqu'à l'époque de la transformation en tchitlouk, des corvées d'une étendue peu considérable. Hassa — terre (mansus indominicatus) comme la base de corvées n'était pas élargi. Ils existent dans certains sources les preuves que le seigneur utilisait même les parties de cette hassa — terre par les redevances en nature. C'est sûr, alors que le pouvoir direct d'un spahi n'était que peu considérable et assez étroite. En vue de tout cela la question se pose s'il pouvait réaliser la contrainte non-économique?

D'après les sources, il semble que le pouvoir administratif et policier n'avaient que les possesseurs de serbest-timars qui en réalité étaient l'aristocratie militaire et bureaucratique. Le reste de spahis c'est à dire la plupart des seigneurs féodaux turques (l'aristocratie militaire pure) n'en avaient pas. Dans la plus grande partie de l'empire ottomane (sc. territoires de timars) au cours de XV. et XVI. ième sc. le premiers n'ont pas réussis de gagner l'indépendance politique de leurs fiefs ni d'autre part imposer la suprématie économique dans leurs unités administratives; d'autres n'ont pas gagner le pouvoir seigneurial plein, comme première échelle pour obtenir l'autonomie.

Ensuite ce n'était pas la contrainte de spahis que la redevance en nature, qui dominait le système de timars, était réalisé, mais comme les fetvas le confirmé, par la contrainte des organes d'autorité d'état (kadis).

Il se peut donc conclure que le pouvoir seigneurial de spahis, dans l'époque déterminé, telle qu'elle était ne représentait pas un tel pouvoir direct sur le cultivateur direct, un pouvoir qui pourrait seul garantir, comme la contrainte non-économique, le maintien des rapports de production.

L'état turque centralisé comme le représentant de la classe féodale avait une telle organisation du pouvoir et d'organes (qui eux-mêmes étaient seigneur féodaux) que par eux, ensemble avec spahis, pouvait maintenir les rapports de production féodale. Elle le faisait par le pouvoir direct sur la personne du cultivateur direct, c'est à dire par l'accomplissement de la contrainte non-économique.

De même qu'à Occident la diminution et le remplacement du pouvoir seigneurial de la part d'état absolutiste de la phase finale de féodalité ne signifiaient pas la négation de féodalité, de même n'était pas la négation de féodalité conduite égale de l'état turque absolutiste dans l'époque déterminé de système de timars. La contrainte outre économique de la féodalité n'était pas réalisée seulement par les féodaux mais l'état en avait une participation prévalante. C'est comme ça que subsistait aussi ce élément essentiel de féodalité dans la Turquie féodale de XV. et XVI. ième siècles.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

GODINA VII.

1954

BROJ 1—4

NAKLADA »ŠKOLSKA KNJIGA« / ZAGREB

Redakcioni odbor

OLEG MANDIĆ
JAKŠA RAVLIĆ
JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik
JAROSLAV ŠIDAK

IZDAJE
POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE
ZAGREB

